

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

MARTIN NIELSEN

UNDERVEJS
MOD
LIVET

GYLDENDAL

UNDERVEJS MOD
LIVET

MARTIN NIELSEN

UNDERVEJS MOD LIVET

*En anden sang, en bedre sang!
Et slut på vort livs miserere.
Den toner af fløjter og gigers klang.
Og døds klokken lyder ej mere.*

(Heinrich Heine.)

KØBENHAVN

GYLDENDALSKE BOGHANDEL
NORDISK FORLAG

1948

COPYRIGHT 1948 BY GYLDENDALSKE
BOGHADEL NORDISK FORLAG - COPENHAGEN

—
OPLAG: 4000 EKSEMPLARER

—
OMSLAGET TEGNET AF
POUL SÆBYE

—
PRINTED IN DENMARK
GYLDENDALS FORLAGSTRYKKERI
KØBENHAVN

Til min dreng.

FRIE MÆND BRYDER OP

Hen på morgenstunden må jeg alligevel være slumret ind. Jeg vågnede ved at jeg frøs gudsjammerligt. Jeg rejste mig forvirret op i halmen og så mig omkring i laden. Fuglen og Ove var væk. Deres tæpper lå i halmen ved siden af mig. Og oppe under loens stråtag var der også liv. Porten ud til gården stod åben, og kammeraterne gik ud og ind. Langsomt vendte bevidstheden tilbage, og efterhånden huskede jeg, hvor jeg var, og hvad der var sket i går — den 10. marts 1945 — da den røde armé havde befriet os fra fangenskab og slavetilværelse i den lille landsby *Schweslin*, på grænsen mellem Østpommern og den tidligere polske korridor.

Jeg stod lidt og trippede og skutede mig i morgenkulden for at ryste søvn, træthed og kulde af mig, og så tog jeg mig endelig sammen og gik ud i gården.

Den første jeg så var Jauert, der stod i sin nu alt for store skindvest og interesseret betragtede en stor vogn med bilhjul under. Sidst jeg havde lagt mærke til ham var i går middags under de voldsomme og bevægede optrin inde i laden, da den russiske trælkvind kom ind til os. Da havde han stået i et hjørne af laden ganske stille, hjælpeløst med hængende arme som et barn, mens tårene frit løb ned ad hans kinder. Det var sikkert første gang, siden Jauert blev voksen, han havde fældet en tåre.

Idag var det tydeligt, at han var sig selv igen, ligevægtig, energisk, praktisk. Han undersøgte nøje og sagkyndig vognen. Jeg stod uden at sige noget og fulgte hans bevægelser. Han ruskede i den, følte på de store gummihjul, sprang op i den og så endnu engang vurderende på den. Så fik han øje på mig og sagde:

— Du, den tager vi! Det er en stor og stærk vogn, men den går alligevel let, fordi den går på gummi og har kuglelejer. Mange af vore kammerater er syge og derfor ikke i stand til at gå, og lidt fødevarer må vi vel også have med os, når vi stikker af. Vi tager vognen du!

— Jae, jeg trak lidt på det, det må vi vel gøre, men hvad med heste og seletøj og hvad der mere hører til?

Jauerts øjne lyste:

— Der er flere heste her på gården endnu, og kommer vi afsted inden russerne tager dem, så går det nok. Der står et par dejlige klepperter inde i den anden gård, de tilhører en prøjsisk bonde, der er strandet her, han beder stærkt for dem. Jauert så bønlig på mig, han mindedes sikkert sin ungdom som møllersvend og vognmandskusk, det er et par dejlige dyr, skal vi ikke tage dem?

Jeg overvejede lidt. De nye tilstande var mig endnu for uvante. Mens jeg stod og overvejede kom halvvejs gående, halvvejs krybende hen over gårdens toppede stenbelægning Ejnar fra Esbjerg. Jeg vidste, hvad der var i vejen. Ugelang uafbrudt dysenteri havde for hans og flere andre kammeraters vedkommende medført, at nu da vi var kommet til at marschere igen, faldt endetarmen ud. Kun under de største smerter og besværligheder var de i stand til at gå, og gang på gang standsede de op og søgte at stoppe endetarmen på plads igen. Det havde allerede været galt under vor sidste natlige vandring, og bedre var det naturligvis ikke blevet, efter at de fleste i går eftermiddags efter befrielsen havde spist meget og fedt.

Jeg så igen på Jauert og Jauert på mig, og så så vi begge på den kravlende Ejnar, og jeg sagde:

— Godt, så tag de to østprøjsiske klepperter, men sig til bonden, at han eller hans søn jo kan følge med til Lauenburg, og at de kan få hestene igen der. Dengang troede jeg endnu, at blot vi kom til en større by, var vore vanskeligheder forbi.

Jauert gik for at hente klepperterne og finde noget passende seletøj til dem, og jeg gik over i gårdens køkken, som lå i stuehuset ud mod vejen. Vor russiske veninde fra i går havde nu suverænt taget køkkenet i besiddelse og var i fuld gang med at lave kaffe og mad. I dag var hun rolig og ligevægtig og havde som den naturligste ting i verden straks taget fat på at hjælpe sine landsmænd.

Jeg forstod at en del russiske officerer havde sovet i stuehuset om natten, og det var dem hun var i færd med at lave morgenmåltid til. Og det var tydeligt, at hun følte sig som husets herskerinde.

Uden et ord stak hun mig og Fuglen, som nu også var kommet til, en stor vandspand i hånden og betydede os, at vi skulle begive os ud på vejen og ned til bybrønden og der hente en spand vand til hende. Så skulle vi også få kaffe, sagde hun med et smil og viste sine skinnende hvide tænder, idet hun skyndede på os.

Vi gik ned ad landsbyens hovedgade, der var glat efter nattefrost. Der var ingen civile mennesker på gaden. Kun her og der så vi inde i gårdene russiske soldater bakse med heste og vogne. De skulle videre mod fronten, men nu ville de køre. Jauert havde nok ikke uret i, at det også hastede med at komme afsted, hvis vi ville redde en vogn og et spand heste. Vi fandt hurtigt bybrønden, en typisk pommersk brønd, som vi under evakueringen havde set så mange af, med en kampestenssætning omkring og en brøndvippe, som det endnu findes visse steder i Danmark. Vandet i brønden stod højt og det var ikke videre rent, men den slags ting tog vi endnu ikke særlig højtideligt.

Da vi gik tilbage med spanden imellem os, fortalte en russisk soldat vi mødte, at i gården lige ved siden af, hvor vi havde overnattet, boede der nogle højere officerer, der kunne vi gå ind og få besked om, hvad vi skulle foretage os. Fuglen og jeg gik derind. I en stor spisestue sad fire, fem højere officerer omkring et stort bord og spiste masser af spejlæg og brød og drak dampende hed kaffe til. De fortsatte med at spise, de havde øjensynlig travlt, men de erklærede dog, efter at Fuglen havde fortalt hvad det drejede sig om, at vi godt måtte tage en vogn og et par heste til vore syge, men vi burde skyndsomst forsvinde ud af byen, ud af frontlinien, tilbage til Lauenburg, hvor vi i den russiske kommandantur ville få de nødvendige ordrer.

Fuglen bad gentagne gange om de ikke kunne udstede os en *propusk*, en passerseddel, men det nægtede de at have myndighed til, og, tilføjede de, det er også uden enhver betydning, i får lige store vanskeligheder enten I har en *propusk* eller ikke.

Da vi endelig kom tilbage til køkkenet med vandspanden havde flere af danskerne fundet over i forhuset. De sad nu inde i den store spisestue og drak hjemmebrygget øl og mjød sammen med de russiske officerer, og dertil spiste de henkogte gæs, ænder, harer, skinke og Gud ved egentlig hvad vor russiske veninde havde fundet frem af kældrens gemmer. Derimod kneb det med brødet. Der var intet brød tilbage, da Fuglen og jeg kom med i selskabet. Jeg spiste et par glas henkogt gåsebryst og gâselår, og dertil drak jeg mjød. Det smagte godt, men det var alt andet end den diætmad, vi efter den lange sultekur nu trængte til.

— Har du faaet rent undertøj? spurgte en stemme ved siden af mig.

— Nej, kan man få det her? svarede jeg lidt forvirret.

Kammeraterne grinede og trak mig med ind i storstuen, hvor der overalt på gulvet flød med lasede og lusede Stutthofpjalter samtidig med, at alle skabe og skuffer var brækket op. Der var ikke meget tilbage, dog lykkedes det mig at redde en lang hvid lærredsskjorte, et par rene, men

lasede underbukser og et par gammeldags hjemmestrikkede lange strømper, der dog ikke havde været stoppet i lang tid.

— Kom her, så skal du se, sagde gartneren til mig, da jeg igen kom ud i køkkenet. Gartneren var ophidset.

— Du så selv hvad polakkerne slæbte af med af madvarer i går, sagde han, du har set lidt til, hvad der er blevet spist til morgen, men se her, sagde han, idet han samtidig stod og svingede med en stor økse i den ene hånd og et brækjern i den anden, se selv her!

Efter vor russiske venindes anvisninger havde gartneren brækket en svær egetræsdør ved siden af skorstenen op. Døren førte ind til det røgkammer, der fandtes på alle større gårde i Østeuropa. Vi gik ind i røgkammeret. Hvor meget der hang derinde er naturligvis en skønssag, men efter vor opfattelse var der mindst 800—1000 pund røgede varer: Flæskesider, pølser, et utal af lækre, flækkede og røgede gæs og andre ting.

Vi tog lidt af det, alt for lidt, og smed ud i vognen, deriblandt nogle flækkede røgede Gæs, og vi bemærkede, at rygsækkene, der var smidt op på vognen nu fyldte betydeligt mere, end da vi forrige nat marscherede ud fra Nawitz.

Der var sendt forskellige stafetter rundt i byen for at gøre de kammerater, der opererede på egen hånd, opmærksom på, at nu drog vi snart afsted. Jauert havde spændt sine to østprøjsiske klepperter for vognen og sad allerede på bukken ivrig efter at drage afsted. Mange af de mest syge og medtagne kammerater var bragt op i vognen og lå indsvøbt i deres tæpper mellem rygsækkene.

Det kneb imidlertid med at få samling på flokken. Jeg gik utålmodigt rundt med en svær egetræsstok med spids dupsko i enden og så af og til på de mange plader, der var sømmet på den, og som fortalte, at dens tidligere ejermand havde besteget det og det bjerg eller udsigtspunkt i den og den højde. Mens vi gik og ventede kom Marokkaneren og en anden spanienskammerat hen til mig. Marokkaneren var ophidset. Han og hans kammerat havde været på selvstændig opdagelsesfærd. Oppe på et hø loft, modsat det polakkerne var blevet lukket inde på i går, havde de fundet to unge jødiske kvinder, som nu stod ved siden af dem. De var afpillede til det yderste, de rystede af kulde og skræk, det var tydeligt, at de havde været døden nær af sult. Marokkaneren havde fundet dem og fået dem med ned. De fortalte, at de i går, da kampene begyndte, skrækslagne havde gemt sig på loftet, og endnu ikke havde turdet vove sig frem. De havde i mere end to år været slaver hos bonden på den gård, hvor vi stod. De

havde arbejdet over evne, var blevet mishandlet, og deres væsentlige føde, der også var rationeret, havde været roer.

Vi tog dem med ind til vor russiske veninde. Hun kendte dem. De fik lidt varmt i kroppen og noget at spise, de blev vasket, og hun fandt nyt tøj frem til dem fra yderst til inderst i bondens gemmer.

Da de endelig kom ud, kunne vi dårligt kende dem igen. Et svagt smil spillede om deres mund. De fleste af kammeraterne var nu endelig kommet tilbage fra deres private ekspeditioner, og da det gik op for os, at foruden tysk talte de to kvinder, der var fra randstaterne, også flydende russisk, besluttede vi at tage dem med os. De kravlede op på kuskensædet ved siden af Jauert. Den østprøjsiske bonde stod ved siden af sine kære klepperter og græd og truede. Tårerne løb ned ad hans tykke, oppustede og rødmossede kinder.

Jauert så på mig, jeg så på de syge kammerater på vognen og på de to afpillede jødiske kvinder på bukken ved siden af Jauert, og mine tanker gik tilbage til gårdens røgkammer, og hvad vi havde set der: overflod, velstand, ja mere end det, og så havde man dog omtrent sultet de to unge kvinder til døde.

På Jauerts spørgende blik nikkede jeg kun. Jauert slog knald med den kørepisk, han også havde fået tag i, og så satte vi os i bevægelse, Jauert og vognen med klepperterne forrest, og vi andre i spredt fægtning bagefter, de fleste med en eller anden stok i hånden.

Tilbage stod den østprøjsiske bonde, der både græd, bad og truede, og vor russiske veninde, som med et strålende smil råbte efter os, da vi svingede ud på vejen:

— *Do-svidanje Tavaritjij!*

II

PÅ LANDEVEJEN IGEN

Solen og de drivende skyer kæmpede om magten i den kolde marts-morgen, da vi gennem den af beboerne rømmede landsby, drejede ind på vejen tilbage mod Lauenburg, den samme vej, vi havde slæbt os igår, indtil feldwebelen til vort held endelig afbrød døds-marchen.

Vejen var allerede, trods den nattefrost, der havde været, æltet og pløret ikke mindst på grund af, at de tunge køretøjer med deres larve-

fødder havde revet den op, da panserkilen i går brasede igennem. Vi holdt os derfor mest ude på vejens kanter og rabatter. Ude på de endnu pletvis snedækte marker red russiske soldater frem og tilbage på deres lette heste, snart ind i den ene gård, snart ind i den anden. Det var det hurtige kavaleri, der fulgte tankkolonnerne og kun bevæbnet med maskinpistoler med 70 skud i tromlen og et i kammeret nu ryddede op, og undersøgte, om tyske Soldater eller SS'er havde gemt sig noget steds. Hist og her lå i vejkanten liget af en SS'er, her og der et hestekadaver, tilsyneladende kørt ned af en tank og derefter slæbt eller skubbet ned i grøften.

Kammeraterne daskede af sted. Fuglen og jeg havde egentlig, fordi vi forudså nye vanskeligheder, ønsket, at vi alle skulle marchere i en sluttet kolonne bag efter vognen. Men det var, som om reaktionen oven på årelang indespærring, tvang, kommando og kadaverdisciplin nu gjorde sig gældende. Vi havde mærket det allerede i går eftermiddags, og vi havde mærket det endnu stærkere i morges, da vi havde stort besvær med at få hovedstyrken samlet. Da vi ved afgangens talte kammeraterne, viste det sig da også, at vi allerede i Schweslin havde sat de første over styr. Og inden vi var gået ret langt, så jeg mig tilbage. Vor marchformation var mindst et par kilometer lang.

Vi var nået frem til det sted, hvor vejen skarpt drejede nedad mod Lanz, den landsby, som vi så heldigt var sluppet igennem i morgendæmringen i går. Den jødiske kvinde med de sorte, bare og frostrevnede ben lå der endnu, men nu havde hun stridt sin sidste strid, hun var død. Den sønderbrudte vogn, der i går blev bevogtet af mand, kone, datter og den opløbne søn, var af en tank væltet ned i grøften, og hestene og folkene var væk. Vi undersøgte vognens indhold, og senere så vi sne af lignende vogne i samme situation. Den var fyldt med klæder, tæpper, store kar og baljer med saltede og røggede fødevarer, mel, korn, lygter, husgeråd, men intet brød, og vi gik videre.

I et vejsving lå endnu vore i går myrdede kammerater med deres madskål i hånden. De nøgne, magre hænder var strakt fremad og holdt krampagtigt fast i skålen, Stutthofpjalterne kunne ikke dække de magre pibestilke, der gjorde det ud for ben, skoene var slidt op, hvis de da overhovedet havde sko på, og et skudsår i baghovedet viste, hvordan de var blevet udfriet fra deres sidste lidelser. Men nu havde de fået selskab. Det var tydeligt, at netop her havde der fundet kampe sted. Brændte eller sønderskudte biler og kampvogne lå i vejgrøfterne og lig af SS'er ved siden af. Vi standsede op og betragtede de dræbte SS'er. Nogle af dem kendte vi, andre ikke. Mange af dem lå, ikke med en madskål, men med

en lille håndkuffert i hånden eller ved siden af sig. Nogle havde nået at smide uniformsjakken og tage en civil jakke på, andre havde fundet døden i skjortærmer. Der var mange højerestående SS'er imellem dem. Deres våben var væk, men en af dem, som var dræbt på nært hold af et skud midt i panden, havde endnu sin officersfeltflaske med påskruet drikkebæger i behold.

Jeg bøjede mig ned over ham og spændte feltflasken af hans bælte udfra den betragtning, at den kunne jeg, som landet lå, have større nytte af end han. Jeg hængte den til min egen livrem, og jeg har den endnu.

Jo nærmere vi kom Lanz, jo tydeligere blev det for os, at der havde fundet voldsomme kampe sted. Allerede på lang afstand kunne vi oppe fra højdedraget se, at huse, der endnu i går stod uskadte, enten var nedbrændte eller skudt i grus. Vi aftalte med Jauert, at han skulle standse op ved den store kro, vi havde mærket os i går, og der vente på kammerater, der var bag efter os, for igen at få samling på tropperne.

Da vi holdt ved kroen, blev vi straks klar over, at vi i hvert fald i øjeblikket heller ikke kunne komme videre. Vejen ind mod Lauenburg var blokeret af endeløse rækker af russisk militær, træn af enhver tænkelig art, der langsomt, men sikkert nu rykkede frem for at udfylde og sikre det hul, panserkilen i går havde brudt.

I Lanz vrimlede det ikke blot med russiske tropper af alle våbenarter, men også med befriede Stutthoffanger, krigsfanger og civilarbejdere. Vi talte med dem og opdagede snart, at det kun var de færreste kolonner af Stutthoffanger, der var sluppet så heldigt gennem Lanz som vi. I hundredvis af afkræftede og udhungrede kammerater var blevet dræbt og lå nu rundt om i byen og langs veje og gader og ude på markerne som stive lig. Dels havde den fremrykkende russiske panserkile oppe fra bakkens top med panserkanoner og svære maskingeværer åbnet ilden mod de nede i dalen marcherende kolonner, da russerne naturligvis ikke på den afstand kunne se, hvad der var fanger, og hvad der var tyske tropper. Dels havde SS'erne kynisk i de sidste forbitrede nærkampe brugt de udhungrede Stutthoffanger som dækning mod russernes kugler, og de fanger, der ved flugt havde søgt at unddrage sig denne rolle, var skånselsløst blevet mejet ned af SS'ernes maskingeværer og pistol.

Det stod os nu helt klart, hvorfor der lå så mange højtstående SS'er rundt omkring med skudsår, der tydeligt fortalte, at de var blevet dræbt på nært hold.

Der var blevet gjort hurtigt og rent bord med det samme!

En russisk Stutthoffange, som jeg flygtigt kendte fra lejren, var sammen med andre russere allerede sat i arbejde med bevogtning og udstyret med gevær. Han fortalte mig, at såvidt man havde tal på det, var mellem tre og fire hundrede Stutthoffanger på den ene eller anden måde blevet dræbt under kampene i Lanz, hvor tyskernes sidste egentlige modstand før Gdynia og Danzig fandt sted.

Med andre ord: var vi i går morges kommet blot en lille timestid senere gennem Lanz, var vi også blevet brugt som skjold for SS'erne.

Inde i den store kro var alt hulter til bulter. Fanger af alle europæiske nationaliteter gik mellem hinanden. Alt spiseligt og drikkeligt var for længst væk. En større gruppe franske krigsfanger var i færd med af gamle naziflag og transparenter, der havde smykket kroens sale, at sy sig små franske flag, som de hæftede på brystet. En russisk officer, som gik igennem den store sal, hvor også vi opholdt os, opfordrede danskerne og nordmændene til også at lave sig små nationalitetsflag, det kunne få sin betydning senere, sagde han.

Vi gik straks i gang med det. Sytråd, nåle, sikkerhedsnåle og andre remedier blev på en eller anden måde tryllet frem i kroen eller fra husene ude i byen, og vi lavede os hver et lille dannebrogflag, som vi hæftede fast på fangedragtens bryst. Der sad Dannebrog under hele vor kommende trælsomme vandring, og vi mener selv, at vi bar det danske flag med rette og med ære.

Jeg gik igennem den kæmpestore kros mange lokaler. Møbler, skænke, skabe, borde, stole og kasser var væltet til side eller simpelthen smidt ud i haven eller på gaden for at skaffe plads. Det var tydeligt, at kroen i længere tid, også før russerne erobrede den, havde tjent som indkvarteringsplads. I mange lokaler lå gammel og muggen halm. Men alt spiseligt og drikkeligt var som sagt for længst væk.

Ude i et af kroens store køkkener stod to drenge, begge splitter nøgne, begge levende, men afpillede skeletter. De stod hver i en stor zinkbalje med varmt vand og var under lydelig pjasken ved at vaske sig over hele kroppen. De havde varmt vand, sæbe havde de også fundet et eller andet sted, og de brugte store, hvide lagner til at stå på og tørre sig med. De var begge i 12—13 års alderen. Den ene var jøde, den anden polak. Under spøg og latter hjalp de hinanden med at skylle sig over hele kroppen, hvorpå de grundigt gik i lag med at tørre sig.

— Vi sov i en rigtig seng inde hos en russisk officer i nat, sagde polakdrenge pludselig til mig, mens jeg stod og betragtede dem. Den russiske officer, fortsatte han, fandt os i en grøft i aftes, vi var omtrent døde, han gav os mad, og han sagde, at vi godt måtte sove i hans værelse i nat, hvis vi straks i dag til morgen ville vaske os grundigt . . . og han var så venlig imod os, han skældte slet ikke ud, og han var dog officer, fortsatte den lille jødedreng og lo.

— Og han sagde, onkel, fortsatte polakken, han sagde, at, drengens stemme skælvede af bevægelse, han sagde, at den jord, vi står på, i fremtiden er polsk jord, at det er min jord. Drengen havde tårer i øjnene:

— Han sagde, onkel, at jeg nu skulle spise og spise, blive stærk og arbejde, og gøre mit fædreland rigt og stærkt.

Drengen stod lidt og tørrede endnu en gang sin skinmagre krop, så sagde han, idet han så på mig:

— Der er mere varmt vand ude i gruekedlen, onkel må tage lige så meget, han vil, hvis onkel vil vaske sig, men så må du komme lige så meget koldt vand på, som du tager, og holde ilden ved lige under kedlen, for det har vi lovet den russiske officer. Han vil også vaske sig, når han kommer tilbage.

Jeg fyldte en af zinkbaljerne med varmt vand, sæbe lånte jeg af drengene, og så var det min tur til at skrubbe mig over hele kroppen. I månedsvi havde jeg ikke været i bad, i ugevis havde jeg end ikke haft lejlighed til at vaske ansigt og hænder. Jeg nød dette primitive bad, som jeg aldrig tidligere har nydt et bad, og da jeg havde barberet mig, så godt det nu kunne lade sig gøre med det elendige barberblad, jeg havde tilbage, gik jeg ind til de andre igen.

Jauert, Fuglen og de andre var af den opfattelse, at vi nu skulle bryde op for om muligt inden aften at nå Lauenburg. I Lanz var alt forvirring, der var alt for mange soldater og fanger, til at vi kunne gøre regning på at finde mad og natlogi der, så selv om vi var dødtrætte, var det nok klogest at drage videre, så meget mere, som hovedparten af det russiske træn nu syntes at være kommet igennem.

Jeg var af samme mening. Lige før vi gjorde klar til at starte, kom nogle kammerater med nogle flasker spiritus, der var både ægte fransk rødvin og noget syntetisk tysk kognac imellem. Jeg tog en slurk god rødvin, og så drog vi af sted igen med Jauert og vognen i spidsen og danskerne og nordmændene i spredt og langstrakt fægtning bagefter.

Langsomt slentrede vi op ad bakken. Der var nok at se på. Med små mellemrum mødte vi nu afdelinger af den Røde armes infanteri på march mod Gdynia og Danzig. De havde en lang march bag sig, og de var meget trætte. Mange havde undervejs organiseret heste og vogne, og i en almindelig arbejdsvogn med lidt halm i sad 10—12 soldater. Andre havde indfanget nogle af de heste, der gik løse på markerne, og dem red de nu på uden sadel, uden hovedlag og bidsel, kun med en grime på eller blot med et stykke reb om halsen på hesten. Men som alle russere var de fødte ryttere, de formåede at få hesten til at lystre blot med et spark af støvlehælen eller et dask af bajonetten på dyrets hals.

Langs vejene lå evakueringsvogne, de store, med tæpper eller sejldug overtrukne vogne. De var enten væltet eller simpelthen skubbet til side og ned i grøften af de forbifarende tanks, der skulle have plads. Vi lod vognenes indhold af flæsk, røgede varer, mel og lignende ligge. Senere ærgrede vi os af god grund over vor letsindighed, ikke mindst da vi endelig overskred den tidligere polsk-tyske grænse. Men hele vor uforklarlige stemning og vore hidtidige erfaringer lod os tro, at madproblemet for vort vedkommende var løst. Vi skulle blive klogere.

Jeg sakkede med vilje lidt bagud for at betragte kammeraterne, der nu ikke mere under nogen omstændighed ville gå i marchkolonne. De gjorde derimod små private afstikkere ind til øde gårde eller huse, de slentrede to eller tre sammen, som de var venner til, og jeg blev snart klar over, at den almindelige mening var, at vi hurtigst muligt burde finde et sted at være for natten og få et velfortjent hvil og noget mad. Men Fuglen, Ove og jeg var af den opfattelse, at det drejede sig om hurtigst muligt at få vore forhold til de russiske besættelsesmyndigheder i orden. Vi håbede, at vi på en eller anden måde kunne blive legaliserede og få de papirer, som vi vidste var en absolut nødvendighed i det lange løb. Vi holdt derfor på, at vi burde se at nå Lauenburg inden aften.

Mange af kammeraterne havde allerede skiftet ham: Stutthofpjalterne var helt eller delvis erstattet med civile klæder. Mange af de tunge, men fortræffelige træskostøvler, som vi i sin tid havde fået af Røde Kors, og som var en af grundene til, at vi holdt under døds-marchen fra Stutthof til Nawitz, var blevet erstattet af almindelige små spadseresko, der allerede efter få kilometers march var gennemvåde og opblødte af vejens snesjask og pløre. Et par af kammeraterne havde i Lanz været så heldige at få fat i helt nye skistøvler, de var godt gående, men de var undtagelser.

Også på grund af den forvandling mange af kammeraterne havde gen-

nemgæet, ønskede jeg, at vi hurtigst muligt blev legaliserede. Koncentrationslejrens ydre præg i form af fangedragten var en vis beskyttelse, et slags pas. Forsvandt den, ville det blive vanskeligere, forudså jeg. Men der var også en anden grund.

I forgårs nat havde vi forladt 25 dødssyge kammerater i Nawitz, hvad med dem? I Lanz havde vi alvorligt drøftet, om ikke hele flokken skulle dreje over Nawitz, men vi var meget tilbage for det, fordi vort kendskab til, hvad der dagen før var sket på disse egne endnu var så ringe, at vi ikke kunne sige, om Nawitz var befriet endnu, og heller ikke russiske officerer, vi spurgte, ville garantere for det. Der bestod altså den fare, at vi ved at gå mod Nawitz, hvilket vil sige mod sydvest, kunne komme ind i områder, hvor spredte bander af tyskere endnu opererede. Derimod vidste vi med sikkerhed, at Lauenburg var befriet.

Men vi havde alle den nagende følelse i sjælen af uvished om, hvad der var sket med vore kammerater, både vore danske og udenlandske i Nawitz. Jeg regnede endnu med, at også dette kunde opklares i Lauenburg.

Hen på eftermiddagen brød solen helt igennem. Det var højt og lunt vejr. Vi gik mellem andre marcherende kolonner af franskmænd, hollændere og andre, der ligesom vi hastede mod Lauenburg. Allerede på lang afstand kunne vi se, at betydelige dele af byen brændte. Vi talte med andre kolonner eller små grupper omkring en vogn. De ville videre. De fleste var ikke nær så afrakkede som vi. Franskmændene, der alle var i engelsk uniform, som de havde fået gennem Internationalt Røde Kors, var langt bedre stillede. Deres fodtøj var godt, de Røde Kors pakker, de havde fået, havde skaffet dem muligheder for at organisere andre ting. Ganske vist havde de været slavearbejdere hos bønderne, de fleste i Østprøjsen, ganske vist havde de som hunde løbet bag efter de store evakueringsvogne helt oppe fra nord for Königsberg og omtrent til Stettin og derefter tilbage igen mod Hela halvøen, før de blev befriet, men deres fysiske tilstand var langt, langt bedre end vor.

De marcherede i sluttede militære formationer. På demokratisk vis havde de valgt en eller to ledere, som regel underofficerer, der førte dem. På deres organiserede vogne, som regel taget fra deres tidligere slaveholdere, som de nu havde afregnet med, godt læsset med levnedsmidler, havde de foruden det lille franske flag, de alle bar på brystet, sømmet en stor, i vinden blafrende trikolor.

Med små mellemrum blev vi standset af russiske officerer eller patruljer, der ville vide, hvem vi var, og hvor vi agtede os hen, men det gik endnu forholdsvis hurtigt og smertefrit. De to russisk-jødiske piger på bukken ved siden af Jauert gav hurtigt og klar besked, og vi kunne frit marchere videre.

Udenfor Lauenburg var endnu resterne af en stor militærlejr tilbage. Russerne havde her opstillet både artilleri og antiluftskyts. Flere af vore kammerater så heri et bevis for, at russerne frygtede tysk modangreb, og mente derfor, at vi burde fortsætte i endnu hurtigere tempo for at komme ud af kamplinien og ind i det mere sikre bagland, da ingen jo kunne være i tvivl om, at hvis vi nu faldt i tyskernes hænder, ville der blive gjort kort proces med os. Andre, deriblandt Spaniensfolkene, der kendte til praktisk krig, så derimod i russernes sikkerhedsforanstaltninger kun en formel militær foranstaltning, og vi blev til sidst enige om, måske var det en slags instinkt, at vi ville kampere i en villaforstad udenfor Lauenburg, men ikke gå ind i byen den aften.

Som sagt så gjort. Vi kørte vognen ind i en forholdsvis stor to-etagers villa med tilhørende gartner- og portnerbolig, hvorefter kammeraterne fordelte sig i smågrupper i de omkringliggende villaer, og disse provisorisk dannede smågrupper blev ved med at bestå under hele vor vandring, fordi de viste sig at være meget praktiske. Det var altid lettere for en lille gruppe at organisere det nødvendige og frem for alt at tilberede det på komfurer og kakkelovne i de tomme huse.

Fuglen, Ove og jeg, som måske nok lidt diktatorisk havde opkastet os til en slags ledelse, fandt til slut et værelse i villaens øverste etage. Der var nok 10—12 værelser foruden gartner- og portnerboligen. Her som andre steder var de fleste møbler simpelthen kastet ud for at skaffe plads under indkvarteringerne. Resten var i en syndig uorden. Skabe og skuffer var brudt op under eftersøgning af våben. Bøger, nipsgenstande, lagner, madrasser og andre ting flød mellem hinanden. Det hele var et billede af krigens ødelæggelse og gru. Det var en marineofficer, der havde boet der. Det fremgik af papirer og diplomer. Han havde også været i Danmark, for på gulvet flød det med danske småmønter.

Uden at gøre forsøg på at rydde op smed jeg mig ned i dette virvar, og det gik op for mig, hvilken kæmpepræstation vi egentlig havde ydet i dag og det helt frivilligt. Marchen fra Schweslin til Lauenburg var i

hvert fald ikke under 20 kilometer, og den havde vi gået uden tvang, uden kommando, uden spark og kolbeslag, men nu var jeg også træt, dødsens træt.

Fuglen havde undervejs organiseret en cykel. Til trods for, at han var lige så træt som jeg, ja vel mere, fordi hans ben var ophovnet, fyldt af vand og vædskende betændelse, blev vi dog enige om, at han og en anden kammerat skulle prøve på at tage ind til det brændende Lauenburg og der søge at finde den russiske kommandantur, for at vi kunne få besked om, hvad russerne egentlig ville stille op med os og fremfor alt om muligt at få *propusk*.

Selv havde vi den opfattelse, at vi burde søge op mod kysten, til *Stolp* eller *Küslin*, idet der foresvævede os noget om, at vi måske fra en af Østersøens kystbyer kunne komme over til Sverige, at Danmark ikke var befriet, var vi helt klar over, men om stillingen på fronten, særlig på vestfronten var vi endnu ikke ret godt orienteret, og tyskerne havde konsekvent ødelagt hvert eneste radioapparat, der fandtes i husene, vi havde været inde i, og elektriciteten var overalt afbrudt.

Fuglen og den anden kammerat drog af sted, og jeg smed mig ned for at sove og finde hvile, men Ove havde sat sig i hovedet, at vi skulle have noget at spise, inden vi gik til ro den nat. Han var fuld af energi og virkelyst. Jeg bad ham gå fanden i vold og blot lade mig ligge.

Det var mørkt, da Fuglen og hans kammerat kom tilbage. De havde nok fundet den russiske kommandantur, men det havde været umuligt at komme i forbindelse med kommandanten, en oberst. De havde dog fået den aftale, at de næste morgen klokken 8 kunne træffe ham. Fuglen var helt udkørt og smed sig ved siden af mig, men gang på gang blev der kaldt på ham nedefra, fordi han foruden de to jødiske piger var den eneste, der kunne klare sig nogenlunde på russisk. Og med små mellemrum kom der russiske patruljer, bevæbnet med maskinpistol og lommelygter, som ville have besked om, hvad det var for en bande, som havde slået sig ned her. Når russerne havde fået den ønskede besked, trak de sig som regel tilbage, efter at de havde anbefalet os at tage for os af retterne, og af og til faldt der lidt af deres stærke makhorka-tobak af ved samme lejlighed.

Sent ud på aftenen ruskede Ove i mig, jeg skulle komme ned og få noget at spise, sagde han. Jeg var mere død end levende og var lige glad med mad, kun hvile og sove havde jeg lyst til. Men Ove var utrættelig,

han fik mig endelig stablet på benene og trukket med ind i et rum med to senge, som kammeraterne havde overladt de to kvinder. Ove havde nemlig allieret sig med pigerne. Han havde fået fat i fire høns, som han havde drejet halsen om på, og pigerne havde kogt dem i en stor gryde med kartofler og purrer, og det var også lykkedes dem at finde noget mel og noget fedtstof, så de havde også bagt en slags pandekager, ja, om det så var et glas syltetøj, havde de fået fat i det.

Vi satte os på et par taburetter og sengen omkring et vaklevornt toiletbord, hvorpå pigerne havde rettet an. Selv tallerkener havde de fundet, skeer havde vi selv, det var et redskab, vi fra Stutthof havde lært, at man aldrig skal skille sig af med.

Og så gik vi, pigerne, Ove, Fuglen, Kaj og jeg med stor alvor i gang med vort noget sene middagsmåltid. Vi spiste op til sidste bid, og så kom pandekagerne på bordet. Mens vi sad med dem og noget tysk erstatningskaffe, kom der en ny patrulje, der af kammeraterne nedenunder var blevet sendt op til os. Den bestod af to mand, den ene en kraftig fir-skåren mand i læderjakke i stedet for uniform, førte ordet. Efter at han havde ønsket os velbekomme, smed han og hans kammerat sig på den ledige seng og så begyndte han indgående at forhøre os.

Da han havde fået den besked, han ønskede, erklærede han kort og godt, at han repræsenterede kommandanturen i Lauenburg, og at vi, som Fuglen havde aftalt, måtte have en samtale med kommandanten i morgen tidlig. Men, sagde han med et smil, han kan ikke give jer anden besked end den, jeg nu giver:

— Den befriede del af Pommern er fuld af koncentrationslejr-fanger og andre fanger af enhver art. Vi kan ikke tage os af de enkelte, I må klare jer selv, tag hos tyskerne, hvad I har brug for, men søg hurtigst muligt at komme ud af frontlinien.

— Men, tilføjede han, som I ser ud, og efter hvad I har været igennem, bør I blive her eller komme ind til os i Lauenburg for at hvile ud i nogle dage, inden I går videre.

— Og er I tørstige, fortsatte han smilende, så flyder Lauenburg med spiritus. Aldrig har jeg set så meget sprut på et sted, og noget har jeg dog set under vor fremrykning i Tyskland.

Han sad længe og talte med os om vore forhold, om krigens gang og meget andet, indtil han så, at den ene efter den anden faldt i søvn, så gik han endelig, og vi gik til ro.

Hen på natten vågnede jeg ved et voldsomt brag, der rystede villaen i sine sammenføjninger. Lidt efter hørte jeg en uhyggelig, langtrukken

fløjtetone og så en ny eksplosion, tilsyneladende lige ved villaen, og så gik det løs, bomber faldt, luftværnskanoner svarede. Hvor længe det stod på, ved jeg ikke, thi sandheden er, at jeg igen faldt i søvn og sov til længe efter, at det var blevet lyst.

Næste dag fik vi at vide, at tyskerne om natten havde rettet et helt desperat, men også helt formålsløst luftangreb på det brændende Lauenburg.

III

NYE VANSKELIGHEDER

Da jeg endelig vågnede næste morgen, var kammerater for længst i færd med ved alle brugelige ildsteder, fra kælder til kvist, at forsøge at lave sig et morgenmåltid, eller i det mindste at få noget varmt at drikke. Fuglen var taget ind til Lauenburg for at prøve på at træffe kommandanten. Ove og de to jødiske piger havde lavet „kaffe“ til os.

Ved dagens lys så ødelæggelserne i villaen endnu mere vederstyggelige ud, og jeg havde kun et ønske, at komme videre. Men det spørgsmål, der optog mig mest, var stadigvæk, hvad der var blevet af vore efterladte kammerater i Nawitz. Jeg var klar over, at vi af mange grunde ikke ville efterkomme vor russiske vens opfordring fra i går aftes til at ligge over nogle dage i Lauenburg, men ville forsøge at komme videre, helst op mod kysten, og hvad så med kammeraterne i Nawitz? Jeg henvendte mig til fire kammerater, som jeg i enhver henseende havde den mest ubegrænsede tillid til, og spurgte dem om de kunne tænke sig at gå tilbage til Nawitz, skaffe sig underretning om, hvordan det stod til der, blive der, såfremt deres hjælp var nødvendig, og ellers hurtigst muligt søge at indhente os igen. Både de og jeg var klar over, at en lille gruppe på fire mand kunne bevæge sig langt hurtigere gennem krigens hærgede og endnu brændende bagland end den store gruppe, vi udgjorde.

De svarede uden betænkning alle fire ja, og da de havde spist, begav de sig på vej mod Nawitz, der efter nogle kortstumper, vi havde fundet, viste sig at ligge godt tyve og ikke, som vi hidtil havde troet, blot 16 kilometer fra Lauenburg.

Fuglen havde truffet kommandanten. Han havde også ment, at vi burde søge op til Stolp ved kysten, hvor der så vidt han havde hørt, fandtes et

samlepunkt for flygtninge i vor situation. Han havde heller ikke villet give os en propusk, for den havde ingen betydning, sagde han, men vore heste og vor vogn til de syge måtte vi gerne fortsat tage med os.

Under disse omstændigheder gjorde vi os rede til at begive os videre, dog ikke inden jeg og andre med mig havde begået nye dumheder. Der lå nede i villaens gård nogle dynger brugt fodtøj, det bedste var naturligvis for længst væk, men der var endnu nogle små spadseresko tilbage. Det var mildt i vejret, solen skinnede, og jeg var træt af de tunge træskostøvler, så jeg smed dem og tog i stedet for et par små almindelige sko, der ganske vist var for store til mig, men i forhold til træskostøvlerne var lette at gå i. Inden der var gået et halvt døgn, havde jeg og andre med mig al mulig grund til at forbande vor letsindighed.

Så drog vi igen af sted, vognen forrest, og vi andre bagefter. Idet vi skulle til at starte, kom en kammerat fra en nabovilla og meddelte, at han og hans gruppe ikke gik med. De ville ligge over nogle dage. Jeg forstod, at de havde fundet et særligt „fedt“ sted, hvilket ville sige et sted, hvor der var rigeligt med mad og drikkevarer og derfor ønskede at blive der lidt endnu. Jeg havde intet imod det, jeg havde ventet, at det ville gå sådan, og som forholdene nu var for os, måtte enhver råde over sin egen skæbne. Vi havde sat os for snarest muligt at bringe hovedstyrken af de befriede og frem for alt de syge under mere betryggende forhold, og det mente vi bedst nåedes ved at komme længere tilbage i baglandet og få en ordning med de russiske myndigheder.

Og samtidig havde vi en uklar tanke om, at det måske dog var muligt endnu inden krigen var slut, og på dette tidspunkt måtte vi regne med, at den kunne vare adskillige måneder endnu, at komme til Sverige. Det var ud fra denne indstilling, vi arbejdede og handlede fra den første dag.

Da vi kom ind i Lauenburg, erfarede vi, hvad moderne krig er. Byen, der tidligere var et af de store handelscentre for Østpommern, brændte. Hele den indre by, der hovedsagelig bestod af store handelshuse, større købmandsforretninger, varehuse, banker og patricierhuse i stilen fra Bredgade i København, hvor omegnens godsejere tilbragte nogle vintermåneder, stod i lys lue, eller var allerede nedbrændt. Her som andetsteds havde SS i sidste øjeblik tvangsevakuert befolkningen. De, der havde modsat sig evakueringen, var blevet skudt på stedet, og det var en del. Derefter havde man systematisk sprængt jernbanestationer, lokomotiver, remiser, banelegemer og broer, gas- og vandværker, elektricitetsværkerne og alle

større industrielle virksomheder og sat ild på et større antal bygninger og varehuse i den centrale del af byen og regnet med, at ilden så ville fuldbyrde ødelæggelserne.

De hurtigt fremrykkende russiske panserkiler kørte så enten gennem en sådan brændende by eller i mange tilfælde udenom den, og da der stort set ikke var nogen civil befolkning tilbage, og det varede flere dage, sommetider uger, før større styrker af russisk militær kom til en sådan by eller fik tid til at beskæftige sig med branden, kan man forstå, hvad der skete. I de fleste tilfælde, vi så det selv meget senere i byen Bütow, var der ikke andet for russerne at gøre end at bekæmpe branden på samme måde, som man bekæmper en skovbrand, nemlig ved at lade rytte brandbælter, ilden ikke kan springe over. Dette gjorde russerne ved at sprænge hele gader bort for derved at redde byernes mere spredt bebyggede periferi.

Overalt ulmede ilden, da vi kom ind i byen. På et gadehjørne standede Fuglen og stod og så lidt ned på gaden og sagde så:

— Det var satans, sådan kan man altså også komme til at se ud!

Først nu opdagede jeg, at der i gadekrydset lå liget af en SS'er, eller rettere det, der engang havde været en SS-mand. Hundreder af larvefødder og biler havde tværet liget ud, så det var fladt som en pandekage og bortset fra tøjstumper og størknet blod mest af alt lignede en kæmpemæssig klipfisk, der var bredt ud til tørring.

En tysker med hvidt kapitulationsbind på venstre arm kom forbi og bemærkede, at vi stod og betragtede liget. Han var klar over, at vi var udlændinge, for han sagde med al den forargelse, han kunne lægge i sin stemmeføring:

— Ja, sådan behandler *de* mennesker!

Fuglen så lidt distræt op, så svarede han:

— Det er billigt sluppet, min herre, men det er altså ikke gået op for Dem endnu, og vi gik videre, mens tyskeren måbende så efter os.

Hvad der gjorde et langt større indtryk på os, de fleste havde overhovedet ikke bemærket det fladtromlede SS'lig, var, at der i en gade, vi kom igennem, flød med den kendte papemballage fra de danske Røde Kors pakker, som vi kendte så godt. Et par kammerater fulgte den vej, som emballagen viste dem, og havnede i en SS'lejr i udkanten af byen. Her lå ligene af et lille hundred Stutthoffanger, mejet ned i en klynge op mod pigtråden af SS, inden de forlod lejren. Røde Kors emballagen havde været om de nødpakker, som det var lykkedes afdøde kontorchef Kirstein

og nuværende direktør i udenrigsministeriet, Fr. Hvass, at få anbragt der som en sidste nødhjælp for os. Det var kun en lille del af dette lager, vi havde fået udleveret i Nawitz, de norske politifolk og smågrupper af danskere, der lå længere ovre ved korridoren, havde slet ikke fået noget.

Tølløse havde været meget syg af plettyfus, men havde alligevel fulgt os hin nat fra Nawitz. Nu havde han fået fat på et par gamle cykelvrag, som han absolut ville lave sig en cykel af. Han var på det stadium af sygdommen, hvor patienten er fuldstændig uimodtagelig for fornuft. Vi tiggede og bad ham i stedet at sætte sig op på vognen, men han ville ikke, han ville klare sig selv. Få danske havde lidt så meget i Stutthof, som netop Tølløse. På et meget tidligt tidspunkt medførte den evige ståen op dels på arbejde, dels i barakken, dels ved de endeløse appeller, at svangen under hans fødder langsomt sank ned, indtil han endelig blev så platfodet, som et menneske kan blive. Han led ubeskriveligt under sit arbejde, han kunne ikke holde sig oprejst under de lange appeller, hvor vi stod i timevis på et sted. Ved bestikkelse fik vi det efterhånden ordnet sådan, at han trods sin ringe højde kom til at stå i en af de bageste rækker under appellerne, og han kunne så, når der ikke var en SS'er lige i nærheden, falde ned og hvile på sine knæ, og på den måde dog nogenlunde holde appellen ud.

Men i dag var han på grund af feberen helt umedgørlig. Han ville have den cykel standet, og vi kunne ikke vente på ham. Han sakkede bagud, og kom først tilbage til Danmark mange måneder senere, efter at han havde haft sine egne eventyr, men igennem slap han dog, omend mærket for livet.

Efter at vi endnu en gang havde talt med vor russiske ven i læderjakken, der opfordrede os til at blive i byen nogle dage, hvad vi afslog, blev vi, da vi ville dreje om ad vejen, der førte direkte til Stolp, standset af en kvindelig russisk milit, der kort, men bestemt gjorde os opmærksom på, at vejen var standset for al anden trafik end nødvendig militærtrafik. Ville vi altså længere, måtte vi fortsætte ligeud, hvilket ville sige ad vejen mod Bütow og Rommelsburg, altså i sydvestlig retning i stedet for, som vi havde håbet, i nordlig retning.

Vi overvejede, og blev så enige om, at det jo egentlig også kunne være ligegyldigt og slog ind på vejen mod Bütow. Vejret var stadig mildt, men nu fugtigt og delvis tåget. Udenfor Lauenburg så vi en af de forsvarslinier, tyskerne i sidste øjeblik havde gravet: skyttegrave efter syste-

met fra den første verdenskrig. Vi forstod ikke, hvad de ville opnå dermed, men vi så senere lignende forhindringer andre steder. Disse smalle skyttegrave havde ikke eet sekund kunnet standse eller hindre de kæmpemæssige russiske tanks gennembrud.

Mange andre flygtninge var ligesom vi slået ind på vejen mod Bütow. Tungt læssede stærke vogne med gode heste for var deres befordring. Bag dem gik tidligere russiske slavearbejdere, der nu havde afregnet og taget sig betalt på den gård, hvor de for manges vedkommende havde trællet i fire år, og nu var de på vej hjem. De fortalte os, at såvidt de vidste, var der i nærheden af Bütow en samlelejr, og de mente, at det var meget rigtigt af os, at vi var slået ind på denne vej i stedet for at vente på den mulighed at komme op til kysten, da resultatet før eller senere dog ville blive, at vi blev dirigeret mod syd og øst igen.

Nu meldte efterhånden reaktionen mod enhver form for tvang sig i forstærket grad. Det var umuligt blot at holde nogenlunde styr på vor kolonne, der var mange kilometer lang. Det forårsagede af og til unødige vanskeligheder, idet vognen med Jauert og de to piger i spidsen altid klarede sig igennem de patruljer, der ville vide besked, men længere bagude var det ikke altid på grund af sprogbesværligheder så let at klare sig.

Også med cyklerne var det galt. På et vist tidspunkt tror jeg flertallet af danskere og nordmænd havde organiseret en cykel. Men glæden var som regel kort. Modgående russiske soldater, der også havde travlt, snupede cyklen og fortsatte mod øst.

Hen på dagen blev Fuglen af en stafet kaldt tilbage. Russerne havde arresteret en nordmand, sagde kammeraten. Fuglen bandede og ømmede sig. Men han måtte på sine fødder gå et par kilometer tilbage igen, og ganske rigtigt, der stod nogle russere med en nordmand, som de forlangte skulle gå med dem tilbage til den nærmeste kommandantur. De havde arresteret ham. Russerne var ikke uden grund ophidsede. Årsagen var, tør man nok sige, også noget ejendommeligt. Nordmanden havde skåret det ene bagben af en levende gris og stod stadig og svingede med den endnu blødende skinke i hånden, da Fuglen nåede ned til opløbet.

Vi havde godt nok, da vi nogen tid forinden var gået forbi, set at der i en halvt snefyldt grøft lå et svin og kæmpede med døden. Det ville være urigtigt at påstå, at det gjorde noget særligt indtryk på os. Man må forstå, at bønderne, når de blev tvangsevakuert eller flygtede, altid jog de

dyr, de ikke kunne tage med sig, ud på markerne, hvor de så måtte klare sig selv.

Nordmanden, der var på cykel og sikkert havde taget adskillige afstikkere bort fra vejen, var derimod blevet hypnotiseret af grisen i grøften, og med en stor tollekniv, som han havde organiseret et eller andet sted, havde han koldblodigt, uden først at slagte grisen, skåret dens ene bagben af, og var derefter kørt videre med det blødende, beskidte og langhårede ben med klov og det hele i den ene hånd. Således havde den russiske patrulje mødt ham og afkrævet ham en forklaring. Da man hverken sprogligt eller på anden måde forstod hinanden, havde de arresteret ham.

Sådan stod sagerne, da Fuglen endelig havde slæbt sig tilbage, og han måtte bruge alle sine sprogkundskaber og alle sine overtalelsesmidler for at få nordmanden fri igen.

— Til sidst måtte jeg, sagde Fuglen rasende til mig, da han igen havde slæbt sig op i fortroppen, til sidst måtte jeg sværge på, at den forbandede idiot af en nordmand tilhørte en primitiv folkestamme i det nordligste Norge, der altid af religiøse grunde slagtede deres dyr på den måde. Det lod de, som om de troede på, og jeg fik altså fyren løs igen.

Efter nogle timers march gennem en øde egn uden bebyggelse, kun med vidtstrakte nøgne marker, kom vi til en enligt liggende gammel vandmølle. Andre fanger var kommet før os og havde taget den i besiddelse. Men endnu en gruppe på ca. ti kammerater brød af her, idet de mente, at det ikke havde noget hastværk, mens vi andre stadigvæk ønskede at komme så langt bag fronten som vel muligt, og under ordnede forhold. Vi skiltes uden at blive ukammerater af den grund, og hovedstyrken gik videre.

Noget længere fremme havde Fuglen det held at finde et gammelt nummer af „Pravda“, som han stadigt mekanisk gående kastede sig over, og når Fuglen var i nærheden af noget læseligt, eksisterede der ingen verden udenfor. På den måde gik han forbi os, mens vi holdt rast, og fortsatte, læsende sin „Pravda“. Måske ønskede han også at være helt forude for ikke at opleve flere episoder som den med skinken.

I hvert fald var han i en skov gået forbi en kvindelig russisk milits uden at blive standset, hvorimod vi øjeblikkelig blev stoppet og fik besked om, at vejen videre frem var spærret for al kørende trafik, hvorfor hun forlangte, at vi skulle dreje til højre ned ad en skovvej. Da vi ikke kunne og ikke ville lade vogn og heste i stikken på grund af vore syge kammerater og vor bagage, var der heller ikke andet for os at gøre end at dreje ind på skovvejen.

Jeg var rasende og nervøs. Satte vi nu Fuglen overstyr også, havde vi ingen tolk, og jeg forudså, hvad dette ville komme til at betyde af nye vanskeligheder, inden vi nåede at komme i havn. Vi blev derfor holdende inde i skoven for at afvente, om Fuglen ikke kom tilbage. Og ganske rigtigt, efter en lille times tid kom han slentrende tilbage og forklarede, at han pludselig havde opdaget, at han gik alene, og da han hverken foran sig eller bag sig kunne se noget til os, var han vendt om og gået tilbage.

Der holdt andre vogne foran os, og også der overvejede man, hvad man skulle gøre, ligesom der stadig kom nye flokke af flygtninge bag os. Vi kunne af omgivelserne i skoven se, at der var tale om en smal skovvej, hvorigennem tanks nylig havde banet en ny og bredere vej. Vi sluttede os derfor til, at tyskerne på et eller andet sted havde sprængt eller ødelagt vejen, vi kom ad, og panserspidsen derfor havde banet sig en anden vej.

Det var allerede langt hen på eftermiddagen, og det var ved at blive køligt. Mad havde vi ikke fået siden i morges, og noget opmuntrende i at ligge ude den kommende nat var svært at se, særlig når vi tog vore syge i betragtning. Hestene var efterhånden trætte og trængte også til hvil, men vi måtte videre for at se, om ikke et eller andet skulle vise sig. I flere timer havde vi ikke set et hus.

Men først måtte vi prøve på at hjælpe nogle russere op, der var kørt fast i en bæk foran os, over hvilken der ikke fandtes nogen bro. Ved fælles anstrengelser lykkedes det os at få russerne op på den anden side, men så kørte vi selv fast i bækken. Alle, også de syge måtte stå af, ja selv bagagen og rygsækkene måtte vi tage på nakken igen, og først efter store anstrengelser fik vi vor tunge vogn op på den anden side, men her steg terrænet brat og stejlt. Det var en nøgen, leret og af sne og regn opblødt bakkekam, vi skulle over, til begge sider var uigennemtrængelig skov uden vej eller sti. Ingen af os, der var med, glemmer den opfart. Hestene skred og faldt i pløret. Vi skubbede på, rev og hev i hjulenes eger, men kun to — tre meter kom vi fremad ad gangen, så måtte hestene hvile, da de efterhånden blev helt vilde. Endelig, efter opbydelsen af alle de kræfter, vi ikke havde, nåede vi bakkens top og lod hestene puste ud, men nu var det også omtrent mørkt. Intet lys og intet hus var at se noget steds, derimod førte en markvej tilbage til skoven igen, og her var det også tydeligt, at tankene havde kørt. At vejen gik i retning af den hovedvej, vi var blevet tvunget til at forlade, var også klart nok. Vi satte os derfor igen i bevægelse, kun med de aller mest syge på vognen, rygsækkene måtte vi selv slæbe. Snart kom vi ind i et sumpet terræn, der stod under vand fyldt med usmeltet sne og is. Vi gik i vand og pløre til midt op på benene. Jeg og

mange med mig forbandede vor letsindighed, da vi havde smidt vore tunge, men prøvede træskostøvler bort. Nu måtte alle de syge gå, hestene kunne simpelthen ikke slæbe vognen. Efterhånden kom vi dog ud af sumpen og op på et højere liggende terræn med sandede skovveje, langs hvilke lå ny-gravede russiske krigergrave med en stolpe, der fortalte, hvem der for få dage siden havde fundet sit sidste hvilested der. I et sving traf vi en klynge mennesker. Det var tyske kvinder og børn, vel en tyve—tredivestykker ialt. Der var kvinder i alle aldre til op mod de halvfjerds, og der var ganske små børn imellem dem.

Vi standsede op for at tale med dem. De fortalte os, at de agtede at blive hvor de var natten over. Det var den femte nat, de havde tilbragt på denne måde, påstod de, de sad eller lå på nogle afbrækkede grangrene og krøb sammen for at holde på varmen. De var blevet tvangsevakuert af SS, men havde skjult sig i skovene, mens den russiske front rullede hen over dem, og de var nu på vej tilbage til deres landsby, som de også frygtede for at vende tilbage til på grund af alt det, SS og nazisterne havde fortalt dem om russerne. Angst og håbløshed lyste ud af deres ord. Det var nu så mørkt, at vi ikke kunne se deres træk.

Også jeg var tilbøjelig til at mene, at vi skulle slå os ned her for resten af natten. Vi havde i Schweslin været så forsynlige at tage et par økser med i vognen, og en tredie havde vi taget fra en væltet prærievogn, så jeg mente, vi kunne hugge så mange grene, at vi kunne lave os et leje og lidt læ og så vente, til dagen gryede.

Men der var mest stemning for at gå videre og forsøge, om der ikke i nærheden skulle findes et hus. Nu var vi tilfredse med lidt. Igen kom vi ned i en oversvømmet lavning. Hestene asede og masede, og Jauert faktisk græd over sine heste, men fremad gik det dog. Endelig begyndte vejen at stige stejlt opad igen. Vi måtte atter lægge alle kræfterne i for at få vognen op, og pludselig stod vi inde på en åben gårdsplads, som vi senere opdagede var en stor, ny skovridergård.

Men mange, mange flygtninge var ad samme vej kommet før os. Alle rum var fyldt til randen af russere, franskmænd, polakker, hollændere og Gud ved, hvem der ikke var der. Hestene fik vi dog staldet ind, og vi fandt også noget foder til dem, det var ikke det mindst vigtige. Men der var ingen plads til at lave mad. Russerne rømmede dog et værelse, hvori vi stablede tredive eller endnu flere kammerater. Særligt hensyn blev der taget til de to jødiske piger, de fik et helt klædeskab at bo i for sig selv.

Jeg og andre fandt helt op på loftet oppe under tegltaget. Der var

fyldt deroppe med korn, fjer fra gæs og ænder, katte- og menneskeekscrementer og flygtninge, der var kommet før os. Vi smed os ned midt i hele redeligheden, men Fuglen, Ove og jeg vekslede nogle ord, før vi faldt hen. Vi blev enige om, at da der ikke var nogen mad her, måtte vi nu standse op det første beboede sted, vi traf på, og der lade kammeraterne hvile ud en dag eller to, spise, få os vasket, sove ud. En dag til som den, vi nu havde bag os, ville ikke blot sprænge kammeratskab og sammenhold, den ville fysisk sprænge os alle.

Og så sov vi ind, medens fjerene pirrede os i næsen, og stanken fra våde og trætte mennesker og andres efterladenskaber bølgede omkring os.

IV

EN UDDØD LANDSBY

Der holdt en stor, omtrent ny arbejdsvogn med et par unge stærke heste for i skovridergården, da vi tidlig om morgenen kom ned for at strække benene og ryste stivheden og nattekulden af os. På bukken sad en ung, kraftig pige med et stærkt sundt ansigt, og omkring vognen gik en mand i trediveårsalderen og efterså om rebene, der holdt det store, tæt pakkede læs, nu også var strammede og i orden. Vi gav os i snak med dem. Det var russere, der lige siden 1941 havde været slavearbejdere på en bondegård i Østprøjsen. De havde sammen med deres herskab gjort evakueringen med, men løbende bagefter vognen, og nu var de befriede:

— Hvor skal I nu hen, spurgte vi interesseret.

— *Hjem*, svarede den unge kvinde og viste sine 32 blændende hvide tænder i et stort lyst smil, *hjem* ...

— Hvor langt er det?

— *Til Mariupol* — ved det Assofske Hav, altså i nærheden af Sortehavet — tilføjede hun udfra den betragtning, at vi vel ikke vidste, hvor det var.

Men mine tanker gik mange, mange år tilbage i tiden. Jeg genoplevede en jernbanerejse fra Moskva til Rostov ved Don. Vi havde kørt med gennemgående eksprestog, og dog havde rejsen taget omtrent tre døgn. Jeg tænkte videre på rejsen til Mariupol, og i mine tanker så jeg en smilende, solbeskinnet, arbejdende by i et himmelsk klima. Jeg så mig selv ligge ved stranden i et par dage, langt, langt borte fra en øde skovridergård i

Østpommern, og der sad nu en ung pige på en stiv arbejdsvogn og fortalte os med et usårligt smil, som om det var den naturligste ting af verden, at nu var hun på vej *hjem* til Mariupol!

Vi havde straks om morgenen sendt et par stafetter ud for at orientere sig om, hvor vidt der fandtes bebyggelse i nærheden. Her kunne vi ikke blive, her var hverken mad eller plads, og hvad vi trængte til efter gårsdagens besværligheder var mad, hvile, søvn og mulighed for at vaske os og komme til hægterne igen.

Selv så vi os også om, veje var der fortsat ikke nogen af, men af sted måtte vi. Med stort besvær slæbte vi vognen over i en opblødt pløjemark stadig i retning af den hovedvej mod Bütow, som vi i går var blevet tvunget bort fra. Endelig kom vi ud til noget, der lignede en vej, og her kom vore to spejdere tilbage og berettede, at der til højre for os, altså modsat vejen til Bütow, lå en stor, tilsyneladende uddød landsby, kun med en lille russisk besættelsesstyrke. Der var kun et par kilometer ned til den. Det var netop, hvad vi havde brug for, og uden yderligere diskussion drejede vi ad vejen til højre.

Byen hed *Kose*. Ved indgangen til den lå et stort herresæde eller gods, hvad man nu vil. Den store hovedbygning, der lå fornemt tilbagetrukket i en stor park, var, efter hvad vi kunne se, hovedkvarter for den lille russiske besættelsesstyrke i landsbyen. Omtrent lige ved godset lå et stort, ret moderne mejeri. Vi gik ind og så på det. Det var forladt i hast. Strynet fløde stod endnu i de store kar og ventede på at blive kernet, hvad den aldrig blev. Smør fandt vi desværre ikke.

Landsbyen var ret stor. Den bestod af flere hundred små og fattige landarbejderboliger, og en enkelt, tilsyneladende mindre selvejergård ind imellem. Der fandtes også et par købmandsforretninger, en smedie, en skole og en kirke. Byen var meget lang, fordi den var bygget langs hovedvejen. Vi gik gennem den lange landsbygade, og bortset fra en russisk soldat, der stod og baksede med et eller andet her og der, så vi ikke et levende menneskeligt væsen. Byen var uddød, men lignede ellers, hvad vi hidtil havde set, møbler og husgeråd var smidt ud for at skaffe plads til de store indkvarteringer, der havde fundet sted under tilbagerykningen, halmen lå overalt på gulvene i de huse, vi af og til kikkede ind i.

Der var også tydelige spor af, at andre flygtninge var kommet igennem før os, Madrester og uvaskede kogegrejer flød i køkkenerne, her og der kunne vi også se, at en fange havde skiftet ham, der lå gamle pjalter smidt

til side, men alt af værdi var for længst på den ene eller den anden måde forsvundet.

Var der ikke mennesker i den uddøde by, var der til gengæld dyr, fjerkræ af alle slags løb forskræmt rundt, og vi havde forlængst bemærket os, at der også var store kartoffelkuler. Der var altså alt, hvad vi i vor situation havde brug for og kunne vente at finde.

Klokken var kun hen ad ti om formiddagen, så her var altså virkelig mulighed for at hvile ud. Vi kørte vognen ind i en gammel, lav, stråtækt gård med lerstampede gulve og lerklinede vægge, staldede hestene op og fandt noget foder til dem, og gav så kort besked om, at nu måtte man dele sig, som man var venner til og få det bedst mulige ud af det, vi ville i hvert fald ikke bryde op før næste formiddag.

Min gruppe, som nu bestod af Fuglen, Ove, Kaj og Marokkaneren, der havde afsløret sig som fremragende kok og organisator, gik helt op i den anden ende af landsbyen, og indkvarterede os i et lille landarbejderhus, der netop blev rømmet af franske flygtninge, der skulle videre. Det var et lille, uendeligt fattigt hus med to lejligheder, adskilt ved en brandmur. Det havde stenmur, men lerstampede gulve, små, men hele vinduer, to gode brændeovne og et godt komfur, og udenfor lå store stabler af hugget brænde. Der fandtes også nogle få køkkenredskaber, deriblandt en stor gryde, med andre ord, der var, hvad vi havde brug for. Lad så gå, at der kun var et vaklevornt bord, en sofa og et par stole, og to senge uden madras eller sengetøj.

Lige bag landarbejderhuset lå en lidt større gård. Der gik jeg ind. På en stor og uordnet mødding gik masser af høns, og Marokkaneren, der altid gik til sagen uden større spekulationer, var på vild jagt efter hønsene, der forskræmt for hid og did. To af dem havde dog allerede mistet deres hoved på huggeblokken udenfor vores køkken. Men Marokkaneren var langt fra tilfreds med det. Vi skulle have mindst en høne hver, erklærede han stakåndet, mens han jog rundt efter hønsene:

— Hjælp mig dog med at fange det satans pak, du står som sædvanlig blot og glor, råbte han arrigt til mig, da en prægtig hane undslap ham.

Så måtte jeg også til det. Vi jog rundt og rundt efter den forskræmte hønseflok, så hurtigt vore kræfter tillod, men hønsene var i bedre stand end vi, og hver gang vi troede, vi havde fået drevet dem op i en krog, og de var vort sikre bytte, undslap de.

Så hørte vi en ung, stærk latter bag os. Vi så os ondsksfuldt tilbage.

Det var en ganske ung russisk soldat, nærmest en dreng, der var blevet hidkaldt af det spektakel, vi og hønsene i fællesskab lavede, og nu med sin maskinpistol under armen stod og morede sig hjerteligt over vores forgæves anstrengelser for at få tag i hønsene.

Med et forstående grin fortalte han os, at han vidste, hvad det drejede sig om, og vinkede os tilbage. Da dette var sket, anbragte han sin maskinpistol i skudstilling ved hoften som en indianer på krigsstien og raaaaat, — — raat, en salve røg lige ind i den forskræmte hønseflok. 8—9 høns blev på valen i første omgang og endnu en salve gjorde det af med endnu fire. Russeren lo som et barn, gav os de fire, tog resten på nakken og gik sin vej.

Marokkaneren arbejdede og svedte og bandede, han kogte vand og rensede hønsene, vi skrællede kartofler og endelig parterede vi hønsene, for at de bedre kunne være i gryden, og så gik Marokkaneren i gang med at koge hønsekødsuppe. Men dermed var han ikke tilfreds. Vi havde jo for længst gjort den smertelige erfaring, at brød fandtes intet sted, og det var netop brød, meget brød, rigtigt brød, vi hungrede efter. På loftet havde han fundet noget mel, og i et eller andet skab noget, han påstod, var en slags bagepulver. Af dette bagte han pandekager eller noget lignende, idet han af et stykke spæk, han havde reddet undervejs, fik det nødvendige fedtstof. Jeg havde tændt op i begge brændeovne i de små stuer, og det begyndte efterhånden at blive lunt indendørs.

Så gik vi i gang med at spise. Langsomt og med en sjælden alvor tog vi fat. Vi havde tid dertil, for i dag skulle der blot spises og hviles ud.

Da vi endelig var færdige, var de seks høns og suppen, kartofler og alt forsvundet, og så gik vi i lag med pandekagerne, hvortil vi drak noget tysk erstatningskaffe, og om det nu var pandekagerens kvalitet eller Marokkanerens kunst, ved jeg ikke, men sandheden er, at pandekagerne smagte os udmærket.

Også lidt tobak havde han formået at organisere. Det var ganske vist våde „skod“, som han i går havde samlet op på vejen, og som vi nu i en blikæske havde tørret på ovnen. Jeg røg min Stutthofpibe, som var lappet sammen med patroner, andre rullede cigaretter af bladene fra en ældgamme lægebog, den eneste bog, der fandtes i huset. Vi var tøet op, var mætte og veltilfredse og belavede os så småt på, at vi nu skulle have os en hårdt tiltrængt eftermiddagslur.

Men endnu mens vi sad ved kaffen, bankede det forskræmt på døren ud til vejen, og ind kom tøvende og genert to midaldrende kvinder. De

var nogenlunde ordentligt påklædt, men det var tydeligt at se, at de havde gået langt og havde sovet ude. Deres fodtøj var opblødt og laset, de var uvaskede, og deres hår, som de søgte at skjule under et tørklæde, var uredt og tjavset.

De stod lidt forlegent i døren og så sig omkring med et smerteligt drag om munden. Så tog endelig den ene mod til sig og sagde henvendt til os:

— Jae, undskyld vi kommer, men det er os, der bor eller i hvert fald boede her.

Vi rejste os op og bad dem sidde ned og drikke en kop kaffe med. De undslog sig længe og genert, men endelig satte de sig, og vi skubbede et par krus med varm kaffe over til dem, og lidt efter lidt var det som om de tødede op. Og så begyndte de at fortælle med en rivende og nervøs ordstrøm:

— De var to søstre, de var begge født i huset, hvor vi sad, de var gifte og havde boet hver i sin ende af huset. Både de og deres mænd havde fra børn af arbejdet på godset. I det hele taget var alle i landsbyen på en eller anden måde tilknyttet og afhængige af godset. Sådan havde det været med deres forældre, der havde slidt sig ihjel, sådan var det overalt.

Ja, sådan var det overalt i Pommern, overalt endeløse ubeboede marker, hvor man ad vejene kunne gå i timevis uden at se en menneskelig bolig, så et stort, fornemt tilbagetrukket gammelt gods med store parker omkring, og lidt derfra en landsby af små, fattige landarbejderhuse, hvor godsets arbejdere havde levet deres trælsomme liv.

Kvinderne fortalte og fortalte. Træthed, håbløshed og angst lyste ud af hvert træk i deres ansigter. De var bange for alt og alle.

Af deres noget usammenhængende fremstilling fremgik det imidlertid, at de, da russerne rykkede nærmere, sammen med landsbyens øvrige beboere var blevet tvangsevakuert af SS og „die Parteibonzen“, som de udtrykte sig. Alt levende, der kunne drives af sted, mænd, kvinder og børn, unge og gamle, kreaturer og heste, alt, bogstaveligt talt, undtagen fjerkræet havde SS forsøgt at drive med sig i retning af Hela. Hensigten var, havde man fortalt, at befolkningen skulle evakueres til Danmark, som med åbne arme modtog dem, der flygtede for bolsjevikerne.

Mange af de evakuerede havde dog set deres snit til at forsvinde i skovene, og der havde de gemt sig, mens de to fronter, den vigende og den angribende, var rullet hen over dem. De havde kamperet i skovene i mere end en uge og havde nu endelig, også fordi de sultede og frøs, vovet sig frem. De to kvinder var en del af en større gruppe, der havde været på

vej mod Kose tidligt i morges. Det, der i øjeblikket ophidsede dem mest, var, at de noget udenfor byen var blevet standset af russerne, der havde pillet alle mændene fra og sat dem i gang med brobygning og vejarbejde.

Kvinderne ikke blot syntes, men gav i stærke ord udtryk for, at russerne her havde begået et alvorligt overgreb, men de frygtede endvidere for, at de aldrig så deres mænd mere, men at de ville blive sendt til rusland på arbejde der.

Vi forsøgte venskabeligt at forklare dem, at for det første var krigen ikke forbi endnu, og det måtte være en selvfølgelig ting, at alle hjalp russerne, så godt de kunne med at vinde og afkorte krigen, og vi fortalte dem lidt om, hvilket kendskab vi havde til slavearbejde og deportation ...

Kvinderne faldt efterhånden lidt til ro og begyndte at tro på, at de igen ville få deres mænd tilbage, og så begyndte de at fortælle om deres tidligere liv.

De havde arbejdet så længe, de kunne huske tilbage, og deres forældre på samme måde før dem. Godset og Kose var eet.

Vi spurgte dem ud om tiden før Hitler:

— Jo, der havde været en svag arbejderbevægelse i byen. Både socialdemokratiet og kommunisterne havde haft lidt, men ikke nogen videre dybtgående indflydelse, og der havde også været en landarbejderfagforening. Men i 1932 havde nazisterne, hvilket vil sige godsejeren, hans søn, forvalterne og visse „Bonzen“ myrdet et par landarbejderagitatorer, og i 1933 var alle kendte arbejderrepræsentanter forsvundet. Hvorhen, vidste de ikke, og siden da havde der naturligvis kun været nazistiske organisationer.

De fortalte videre om udviklingen i Kose under krigen. De havde selv arbejdet mindst ti timer daglig på godset, også om søndagen, for en betaling af 60 Pfennig i timen. Som krigen gik skærpedes forholdene også i Kose. SS, hvilket fortsat synes at have været godsejeren og hans søn og „die Bonzen“ havde efterhånden kun arbejdet med terror. En uforsigtig ytring var nok til, at en mand eller en kvinde sporløst forsvandt. I de sidste måneder havde den lokale naziorganisation der som andre steder haft standretfuldmagt. Blev man mistænkt, måske kun mistænkt for en ytring om, at krigen var tabt, eller blot at det jo ikke gik så godt ved fronterne, betød det, at vedkommende blev afhentet, og hele landsbyens befolkning samlet på pladsen nede ved gadekæret foran smedjen, hvor der så blev holdt en tale om forrædere og defaitister, hvorpå den uheldige blev skudt eller hængt i hele landsbyens påsyn.

— Nu bliver det anderledes, sagde vi. Nu vil godset blive udstykket, og I vil få jorden, nu bliver I frie, I bliver mennesker.

De så forvirrede på os, om det virkelig var vor mening, at godsets jord ville blive udstykket?

— Ja, det var ikke blot vor mening, det var noget, vi vidste. Gods-ejeren, hans søn og „die Bonzen“ kom aldrig mere tilbage til Kose.

De sad og tænkte sig lidt om, så sagde de:

— Ja, men vi er ikke polakker, vi er tyskere, og polakkerne vil smide os ud.

Vi måtte igen fortælle dem lidt om, hvad vi af selvsyn kendte til tysker-nes behandling af polakkerne. De gyste:

— Ja, men det går altid ud over fattigfolk, sagde de som summen af deres livserfaring.

— Javel, svarede vi, hidtil har det været sådan, men nu er det slut, i hvert fald for disse egne, her er ikke blot godsejerens og nazismens magt brudt, den er rykket op med rode, de vender aldrig tilbage.

De var trætte. De spurgte os, om vi havde noget imod, at de sov i den anden lejlighed. Det havde vi naturligvis ikke. Vi bar sofaen ind til dem, og så gik de, vi så dem ikke næste morgen, da vi brød op fra Kose.

Så snart det mørknede, lagde vi os til ro i sengene og på gulvet. Vi havde fyret ekstra op i ovnene, det var lunt, og så sov vi ind mætte og trætte.

V

BRO- OG VEJARBEJDERE

Det blev op på formiddagen, før vi fik alle samlede, så vi igen nogen-lunde udhvilede kunne drage bort fra landsbyen Kose, stadig på vandring efter „ordnede forhold“ i krigens brændende og ødelagte bagland.

Vi gik ud af byen, samme vej vi var kommet. Da vi gik gennem den, var det tydeligt at se, at flere end de to kvinder havde vovet sig tilbage. Det var sket i går og i nattens løb til trods for, at russerne havde forbudt enhver færdsel på vejene efter mørkets frembrud. Hist og her stak et forskræmt kvindehoved ud af et vindue eller et barn stod i en dør, enkelte steder stak et polsk flag ud af vinduet for at markere, at der boede en polsk familie.

På nye kortstumper, vi havde fundet, søgte vi at finde en vej, der gik ud til hovedvejen mod Bütow, som vi havde forladt i forgårs. Vi fandt også en og slog ind på den, og havnede inden længe ved en større gård, der øjensynlig var en slags avlsgård under godset i Kose, den havde store smedeværksteder, vandmølle og meget andet. Udenfor gården var russiske soldater og tyske og polske civilarbejdere, tyskerne med det hvide kapitulationsbind på armen, i færd med at reparere en ødelagt vej. Vi søgte at vige udenom for at komme over en bro, der ikke var sprængt, men blev standset af en russisk officer, der med øjne, som hverken Jauert eller jeg kunne lide betragtede vore østprøjsiske kleppertter, mens han samtidig pegede på to små heste, der stod forspændt en svær arbejds-vogn.

Meningen var tydelig nok, han ville „bytte“ heste.

Jauert og Fuglen lavede vrøvl, Fuglen forklarede, at vi havde de højeste russiske myndigheders velsignelse til at føre vore syge med os på vognen med de to heste for.

— Javel, svarede russeren, javel, det tror jeg også, I har, I har lov til at køre med to heste, men ikke noget om med *hvilke* heste. Og så tog han vore kleppertter, og vi fik hans to små „russiske“ heste, som man før den første verdenskrig kaldte den slags heste i Danmark.

Situationen huede os ikke, og Jauert, Fuglen og jeg stak hovederne sammen og aftalte, at de med vognen ad en markvej skulle forsøge at nå den næste landsby, *Schwartz-Dammerkow*, som vi havde set på et kort, og derfra skulle Fuglen og Kaj på cykel forsøge at nå op til Stolp, for om muligt at få fast grund under fødderne, i hvert fald en *propusk* og mulighed for, at de mest syge kunne blive indlagt på et hospital.

Vi andre gik bagefter hovedstyrken, der over den ikke-sprængte bro var gået igennem avlsgården.

Kun nogle få hundred meter bag avlsgården blev vi standset, der var intet at gøre. En lille gruppe russiske ingeniørsoldater var i færd med at slå en bro over floden, den gamle var sprængt og totalt væk. De havde standset alle, der kom ad vejene, vel 2—300 mænd og kvinder, og sat dem i gang med at hjælpe til ved brobygningen, og også vi blev straks sat i arbejde. Kort, men bestemt, fik vi at vide, at vi måtte gøre mindst to timers pligtarbejde, før vi fik lov til at gå videre.

Det var et interessant kursus i brobygning, vi fik ved den lejlighed. Russerne, der tilsyneladende ikke brugte andre redskaber end store, skarp-blebne tømmerøkser, havde allerede i en nærliggende skov hugget og tilhugget det nødvendige tømmer. De vidste, hvad de havde med at gøre.

Hvor mange broer, russiske ingeniørtropper slog fra Volga til Berlin, kan man kun gisne om, men at de kunne deres kram er uden for enhver diskussion.

De rammede ikke pæle ned, men stemmede derimod den kommende bros bærepiller vinkelret ind i en anden bjælke, som de pressede så langt ned i flodens bund som muligt. Og da dette var sket og skelettet forbundet, fik de hundreder af standsede flygtninge ordre til fra en nærliggende grusgrav, fra de omkringliggende marker, fra vejkanter og grøfter at samle alle de sten, store som små, de kunne finde, og de blev så smidt ned omkring de opretstående bærepiller. Stenene tvang den vandret liggende bjælke ned i flodens bund og fik bærestolpen til at stå urokkeligt fast, da russerne ikke var tilfreds, før der omkring hver bærepille var kastet så mange sten, at dyngen ragede op over flodens vandspejl. Da det var gjort, blev der bygget lignende stenhøje foran hver bærepille, hvorved flodens løb blev tvunget ind til siderne. Dette sidste skulle forhindre isskruninger direkte mod broen, forklarede russerne os, for det var nemlig ikke en provisorisk bro, men en bro, der skulle holde i år, indtil der blev tid og råd til at bygge en ny bro.

Og på de nu sikrede bærepiller slæbte vi tilhuggede stammer, også sammenføjede efter et bestemt princip, indtil der lå et eneste lag bjælker over floden.

— Det var satans, blev Oluf, tømreren fra Ålborg ved at gentage, mens vi arbejdede ved broen, det var satans, det er simpelthen genialt, det de her russere foretager sig.

Som fagmand var han i stand til at vurdere deres arbejde.

Oven på bjælkelaget lagde vi først græstørv, og derefter sten og grus, og broen begyndte efterhånden at blive færdig.

På mindre end tre timer havde ti—tolv russere og 2—300 tilfældige mennesker bygget en bro, der kunne bære de sværeste lastvogne og selv lettere tanks.

Lidt efter lidt var flere og flere kammerater listet af, russerne knurrede lidt, men gjorde dog intet. Også jeg trak mig tilbage. Hvor tilfældigt alt var i disse dage, viser et lille eksempel. En norsk kammerat, en fisker fra Tromsø, ville blive, til russerne var helt færdige. Han kom derfor ikke med. Mange måneder senere kom han hjem til Norge efter en rejse gennem Polen, Rusland over Sortehavet, Dardanellerne, Middelhavet, Frankrig, Belgien og England.

Inden vi nåede Schwartz-Dammerkow, måtte vi dog endnu en gang udføre en times pligtarbejde ved reparation af vejen, som tyskerne havde

sprængt i en skarp drejning i en skov, men også det fik ende, og som en af de sidste kom jeg henad aften endelig til vort foreløbige mål, hvor vi ville opbee Fuglens tilbagekomst fra Stolp.

Schwartz-Dammerkow var en mere håndværksmæssig præget landsby, end dem, vi hidtil havde set. Også her havde været kampe. Langs vejene lå sønderskudte og brændte biler, sprængte telefonstolper og i selve byen var flere huse skudt i grus eller brændt ned. Civile mennesker, bortset fra flygtninge i samme situation som vi, var ikke at se, derimod var der mange russiske soldater, der var ivrigt beskæftiget med at reparere biler og lignende ting. Store skilte overalt forkyndte, at der i nærheden lå et samlepunkt for russiske statsborgere, hvor alle russere skulle melde sig. Indgangene til byen var spærret af patruljer, der spurgte flygtningene ud om deres nationalitet, og de fleste russere og de få tyskere, der var på vejene, blev her kæmmet fra. Ved den lejlighed forsvandt også vore jødiske kvinder, der jo var russiske statsborgere.

Marokkaneren, der naturligvis for længst var ankommet, havde okuperet det nederste af et stort hus. Det havde været beboet af en tømrermester, der i gården havde haft et stort og ret moderne maskinsnedkeri. En del af nordmændene havde indkvarteret sig i den øverste etage. De øvrige havde spredt sig rundt om i landsbyen. De fleste af husene var forholdsvis nye, men alle hærgede af den vigende og af den angribende front. Møblerne lå udenfor som sædvanlig. I den silende regn, der nu faldt, var det et trøstesløst syn.

Jeg gik, endnu inden det blev helt mørkt, på opdagelsesfærd udendørs, bl. a. for om muligt at finde nogle æg. Jeg så ind mange steder. Overalt syntes man at have haft krigsfanger, for ude i et af udhusene fandt man altid et bur, en celle, eller hvad man nu vil kalde det, med to eller tre træbrikse, ellers intet, og mange gange uden vindue, og hvis der var vinduer, var der jernstænger for.

Iøvrigt flød det også her overalt med menneskelige ekskrementer. Jeg fandt ingen æg den aften, andre havde haft den samme tanke og havde været hurtigere i vendingen end jeg.

Inde i vort eget hus var den utrættelige Marokkaner i færd med at lave mad. Lidt mælk havde han fået fat i. I almindelighed var vi bange for mælken, fordi køerne jo havde gået længe ude uden at blive malket, hvorfor de fleste havde fået yverbetændelse, men Marokkaneren forsikrede, at den, han havde fået fat i her, fejlede ingenting. Han havde bun-

det den ovre i værkstedet og givet den noget h , for den skulle malkes i morgen tidlig igen. Næste morgen gav den imidlertid ingen mælk. Vi havde nordmændene ovenpå stærkt mistænkt for, at de havde været f r oppe end os!

Der hang i det første værelse nærmest indgangen en „Urkunde“, et diplom, der fortalte, at t mrrermesteren havde været med i de og de slag og såret s  og så mange gange i den første verdenskrig. Det så højtideligt ud og var underskrevet af ikke mindre end tre personer. Senere så jeg, at det var meget almindeligt, at der i husene hang et sådant diplom.

Gang på gang blev vi den nat vækket af russiske patruljer, der lyste op med deres lommelygter for at se hvem, der havde slået sig ned i huset. Vi måtte igen og igen forklare, hvem vi var. Det, der interesserede dem, var, om der var tyskere eller russere blandt os, de skulle nu udskilles af flygtningestrømmen.

Men vi sov dog og startede med et godt morgenmåltid, selvom vi altså ikke fik mælk, derimod havde vi reddet os nogle  g.

Da Fuglen og hans kammerat endnu ikke var kommet tilbage, havde vi god tid. Jeg gik rundt og så, hvordan de andre kammerater havde indrettet sig. De boede alle under lignende omstændigheder som vi. Forplejningen havde derimod været noget uensartet. Et sted, hvor jeg kom, havde jeg et bestemt indtryk af, at man simpelthen havde forspist sig. „Kokken“ var chef der, og de havde slagtet nogle kalkuner. De havde også været så forsynlige, at de havde slagtet en stor kalv, som vi tog med os på vognen, da vi drog bort.

Vi gik rundt og så på russernes arbejde. Marokkaneren havde længe haft mig på en gammel skægget kaukaser, der biksede med sin bil, ikke langt fra hvor vi boede. Pludselig så jeg Marokkaneren drage af sted med en kande dampende varm kaffe og et krus. Jeg gik bagefter. Kaukaseren grinede og drak begærligt den varme drik, og Marokkaneren opnåede naturligvis nøjagtig det, han havde tilsigtet, at få en håndfuld tobak af soldaten.

Vi gav os i snak med ham. Over vejen hang en stor transparent, som overalt hvor der fandtes russiske bes ttelsesstyrker. Der stod kun kort og godt:

— *Mod Berlin!*

Vor soldat var fra Tiflis, metalarbejder på de store jernbanev rksteder der, værksteder, som jeg havde set i begyndelsen af trediverne, og som

han fortalte nu var ombyggede og udvidede, moderniseret og langt større end dengang. Han havde været med i krigen siden den 22. juni 1941, og havde gjort hele felttoget med. Nu havde han kun et ønske, at få sin vogn repareret og forhindre, at andre stjal den fra ham, når det var sket. For, som han sagde, idet han pegede på transparenten:

— Lad os nu komme til Berlin og blive færdig med det svineri, så man kan komme hjem til Tifis og bestille noget fornuftigt igen.

Da Fuglen og Kaj stadig ikke viste sig, begyndte jeg igen at frygte, at vi havde sat dem overstyr. Jeg tænkte, at for hver dag der gik, ville det for en så stor gruppe som vor blive vanskeligere og vanskeligere at klare sig igennem, og mange kammerater var efterhånden i en sådan tilstand, at de burde under kyndig pleje. Dertil kom, at vi stadig ikke havde fået en lap papir, der officielt bekræftede, hvem vi var. Jeg var ikke glad ved situationen.

Endelig hen på aftenen den anden dag kom Fuglen og Kaj tilbage. De havde trods deres afkræftede tilstand tilbagelagt ca. 100 kilometer. De var startet på cykler, men havde naturligvis mistet dem undervejs, selv om Fuglen en tid havde bevaret sin, fordi den kun havde halvdelen af et styr. På vejen mod Stolp havde de den første nat overnattet hos nogle landarbejdere og fået et frygteligt indtryk af armod og åndelig forkuethed. Den næste dag var de nået frem til Stolp og havde der ganske rigtigt fundet en stor samlelejr fyldt til randen af franskmænd, russere, hollændere, jugoslavere, italienere og mange andre nationaliteter, der var blevet befriet i lommen oppe ved kysten. I den lejr ville man også beholde Fuglen og Kaj. Det var dog lykkedes Fuglen efter store besværligheder at trænge frem til lejrens russiske kommandant og forklare ham, hvem vi var, og at hovedstyrken af vor gruppe lå i Schwartz-Dammerkow og ventede på besked.

Kommandanten var til slut gået ind på, at de to kammerater kunne gå tilbage til os, og at vi, som landet lå, måtte fortsætte mod sydøst. Han havde også — endelig — udstedt en propusk, lydende på så og så mange danske og norske koncentrationslejr-fanger, der havde fri passage, men foreløbig skulle vi begive os til Bütow og melde os hos kommandanten der.

Det lettede lidt.

På hjemvejen var det, de havde mistet cyklerne, og de havde derfor overnattet på et stort gods eller rettere et slot. Fuglens beskrivelse af, hvad de havde set der var overdådig. Han havde naturligvis, som gam-

mel landarbejder og fodermester på danske herregårde, nøje inspiceret slottets hovedbygning, gennemgået anegalleriet, der var lidt ramponeret, efter at der var skudt til måls efter det, set den utrolige rigdom og luksus, der havde været hobet op på slottet, men nu delvis var ødelagt. I den kæmpemæssige riddersal lå muggent halm og fangepjalter, og til slut var han havnet i køkkenet, der lå i kælderen. Der traf han endelig mennesker, nogle forskræmte landarbejderkvinder, der stod og trykkede sig sammen og hverken vidste ud eller ind.

Fuglen havde talt indgående med dem. Situationen var endnu ikke gået op for dem. De forstod heller ikke, at det gods og den rigdom, de og deres fædre havde slæbt sammen i deres ansigts sved, nu endelig ville blive deres, at godset, et af de største i Østpommern, ville blive udstykket. Fuglen gik med nogle af dem hjem. Deres lerstampede hytter var blottet for alt, hvad der kunne give dem et menneskeligt præg. Han anbefalede dem, som landet lå, fra slottets sale og stuer at hente de mest nødvendige ting, det ville jo, som situationen var, alligevel gå tabt. Respekten for godsejeren sad dem endnu så fast i blodet, at de fleste bestemt afviste det. Et par af de modigste rebeller gik dog op på slottet. Fuglen så dem, da de kom tilbage. De havde taget et par køkkenstole.

VI

TRÆLSOMME VANDRINGER

Da vi næste morgen ville bryde op, var gummivognen borte. Russerne havde taget den, de skulle til Berlin og havde travlt. Det var dog lykkeligvis Jauert at bevare de små pelikaner, som vi kaldte de to heste, vi havde fået i „bytte“ for vore østprøjsiske klepperter. Der stod vi nu uden vogn. Situationen var ikke morsom. Ganske vist havde nordmændene organiseret en lille kørevogn og fundet et skabilken af en mager, langbenet hest, der med store anstrengelser kunne trække vognen og to mand, men så heller ikke mere.

Vi var dog så heldige, at vi i udkanten af byen fandt en væltet evakueringsvogn, en almindelig stiv arbejdsvogn, der efter at vi havde brækket dens overdækning af og fyldt noget halm i den, var brugbar, men vi var langt fra så godt kørende, som vi havde været hidtil.

Og det var ikke morsomt. Flere og flere blev syge. Et par nordmænd, deriblandt en med ansigtsrøsen og høj feber, var meget medtagne. Hi-

historien med endetarmen, der faldt ud, var ved at blive almindelig. Vi havde al mulig grund til at forudse nye vanskeligheder.

I byens udkant blev vi standset af en gruppe russiske soldater, der var kørt fast med en svært lastet bil. Vi måtte hjælpe dem op af pløret. Deres chef var en lille tæbygget kaptajn, der i stedet for uniformsfrakke gik i en af de kendte vatterede russiske bondejakker. Han var såret, og havde den ene arm i bind. Da han fik øje på vore danske flag, gav han sig i snak med os. Hvorvidt han nogensinde havde været i København, ville han ikke sige, men han havde i hvert fald et ikke ringe kendskab til byen. Af hans mund erfarede jeg, at Sovjetunionens sidste diplomatiske repræsentant i København, *Vlassov*, der rejste hjem umiddelbart før den 22. juni 1941, var faldet som partisan, pint til døde af SS. En mærkelig oplysning at få under disse omstændigheder og på det sted, men større er verden altså ikke.

Umiddelbart udenfor Schwartz-Dammerkow mødte der os nye vanskeligheder. Den direkte vej til Bütow var spærret for al anden kørsel end russisk militær. Igen blev vi af en kvindelig russisk militst, kort, men bestemt vist til venstre ad en sidevej.

Vi marcherede ret hurtigt. Hestene og vi selv var nogenlunde udhvilede. Vi kom igen ind i et område, hvor der overhovedet ikke var menneskelige boliger, blot udstrakte øde marker, hvis jord var af ringe kvalitet. Der måtte altså før eller senere ligge et gods igen. Og ganske rigtigt, efter nogle timers vandring kom vi til et gods. Men dels var landsbyen omkring godset overfyldt af flygtninge, mest polakker på vej hjem, dels syntes vi, at vi burde komme noget længere den dag, så vi fortsatte. Det blev en lang, meget lang vandring. Intet hus var at se, markerne fortonede sig efterhånden i det rene sand, vi var godt trætte og sure, men nu var der ikke andet at gøre end at fortsætte. Henad aften kom vi endelig til en landsby omkring et nyt gods, *Wundichowa*, tror jeg, den hed. Bortset fra kartofler var der intet spiseligt i byen. Der var gået for mange flygtningeskarer igennem før os. Vi var nede at se på godset, der lå ved en stor sø. Det var nærmest et slot. Store sale med parketgulv, paneler, forgyldte lofter, store, nu delvis ødelagte, tunge og prunkende møbler, og så landsbyen, med dens små stråtækte, lerklinede huse.

Vi havde det ikke godt. Maverne blev værre og værre, den psykiske reaktion blev også mere mærkbar. Vi håbede, når vi engang nåede Bütow,

at få de mest medtagne indlagt på et hospital. Men efterhånden begyndte det at gå op for os, at vi befandt os i krigens brændende bagland, hvor en hær endnu var på fremrykning, og hvor intet civilt liv endnu var organiseret. Den tidligere befolkning var praktisk talt forsvundet fra jordens overflade, og samtidig med at den russiske hær rykkede mod vest, rykkede en hundredtusindtallig hær af befriede krigsfanger, slavearbejdere og koncentrationslejr-fanger mod øst.

Og så må man endda forstå den mærkelige militære situation, vi befandt os i. Vi var blevet befriet i den østpommerske kedel, men Danzig og områder omkring denne by holdt endnu. Vi havde altså en front øst for os. Vi kunne til stadighed høre kanonerne fra beskydningen af byen og se den ene eskadrille flyvere efter den anden sejle i retning af den dødsdømte by for at smide deres dødbringende last ned over den.

Men vi havde også en front vest for os. Russerne stod ved Frankfurt an der Oder og mod nord beskød de Stettin. Vi bevægede os derfor mellem to fronter og havde hidtil gået i en halvbue uden om Danzig, stadig med en drejning mere og mere mod øst.

På vejen videre frem mod Bütow var det tydeligt at se, at der havde stået meget svære kampe på disse egne. Tyskerne havde ikke blot systematisk sprængt alle telefonpæle, således at de faldt ud over vejen, men også en mængde vejtræer var i sidste øjeblik sprængt og væltet ud over vejene for om muligt at hindre det russiske panservåbens fremtrængen. Mange brændte og sønderskudte biler lå i grøfterne. Forskellige steder forsøgte russiske soldater af to ødelagte tanks at få lavet en, der kunne køre, og det lykkedes virkelig i nogle tilfælde. I en skov vi kom igennem, sad eller lå tyske civilflygtninge med det hvide bind på armen. Særlig husker jeg en gammel kone på mindst halvfjerds, der tydeligt nok havde mistet forstanden, hjælpeløs strakte hun armene ud mod de forbi-passerende og mumlede uforståelige ord, og ind imellem sang hun med sin tynde gammelkonestemme en eller anden lystig strofe. Men menneskestrømmen af flygtninge fortsatte langsomt, slæbende, men sikkert forbi. Enhver havde nok i sine egne bekymringer, ingen kunne påtage sig ansvaret for endnu et menneske, sådan var loven i krigens brændende bagland.

Henad aften nåede vi endelig den så længselsfuldt imødesete by Bütow. Igen en skuffelse. Den var endnu mere ødelagt end Lauenburg, og til trods for, at den havde været befriet betydeligt længere, brændte den endnu. På lang afstand kunne vi høre russernes sprængninger inde i byen,

hvor de bortsprængte hældende ruiner og søgte at begrænse ildens ødelæggelser.

Fuglen blev sendt af sted for at finde kommandanturen, mens vi andre, efter at mange af os havde hjulpet russerne med at slæbe senge og divaner ind i forskellige bygninger, hvor de forsøgte at oprette lazaretter, blev enige om, at vi for natten ville forsøge at slippe ud af den uhyggelige by. Vi var klar over, at russerne havde mere end nok at gøre med deres egne sårede og syge, og vi søgte derfor ud i en koloni af små skrabe arbejderboliger, der tilsyneladende måtte være bygget under nazismen.

Der samledes vi ad forskellige veje i løbet af aftenen. Der var plads nok, da alle huse var tomme, men som sædvanlig var der intet vand, da vandværket var sprængt. Vand måtte vi hente i en lille mudret lavning, der stod fuld af regnvand.

De fleste af de få og fattige møbler, der engang havde været i disse huse, var allerede fjernet, og kort efter at vi var ankommet, kom flere russiske biler og hentede, hvad der endnu var tilbage af senge og divaner til deres lazaretter. En russer kaldte på Marokkaneren og mig, for at vi kunne hjælpe ham med at bære nogle divaner ud på hans vogn. Under arbejdet dermed kom vi ind i et hus, hvor der lå en udmarvet, døende ung jødisk kvinde. Hun var på det sidste. Der var intet at stille op. Da vi så ind til hende senere på aftenen, var hun død.

Nogle kammerater havde på vejen til Bütow fået fat i en ung gris. Den havde på stedet fået kniven, og i hvert fald den gruppe, jeg tilhørte, spiste den aften flæskesteg og kartofler.

Mine Stutthoflaser var efterhånden i en sådan forfatning, at jeg gik på jagt efter andet tøj. Jeg fandt kun et par plus four bukser, der stumpede lige under knæet, og en grøn jægerjakke med spændetamp, som forstmænd bruger dem. Strømper havde jeg ikke mere. Det blev nu min fremtidige påklædning: en gammel fedtet skihue, vi i sin tid havde fået fra Røde Kors, en grøn, snæver jægerjakke, et par bukser, der stumpede under knæene, bare ben og et par for store, opblødte og ødelagte sko. Og som jeg så ud, så de fleste af os ud.

Hen på aftenen kom Fuglen tilbage, træt og udaset som sædvanlig. Han havde dog fundet et såkaldt flygtningekontor i Bütow, og med det fået en aftale om, at vi allesammen næste morgen skulle melde os der. Man havde sagt, at vi skulle til Torn, ca. 200 kilometer i østlig retning fra det sted, hvor vi nu befandt os!

Det var synd at sige, at dette lød opmuntrende. Dag for dag blev mulighederne for at skaffe mad mindre, det eneste, vi endnu kunne være sikre på at finde, var de tilsyneladende uudtømmelige kartoffelkuler. Under disse omstændigheder begyndte det endelig at gå op for os, at vi ikke kunne vente at komme under „ordnede“ forhold, før vi nåede tilbage til de områder, der havde været befriet i langt længere tid end dem, hvori vi hidtil havde bevæget os. Og dog håbede vi den aften, da vi lagde os til ro, at flygtningekontoret i Bütow muligvis ville blive vor redning. Det var nemlig det første af sin art, vi var stødt på. Hidtil havde alle kommandanturer blot erklæret, at de førte krig, at de muligvis allerede i morgen var væk fra stedet, på vej mod Berlin, og derfor intet kunne foretage sig.

VII

PÅ JAGT EFTER PUSCHTROWA

Bütows flygtningekontor, som vi fandt i centrum af byens ruinhob, var belejret af hundreder af mennesker i vor stilling. Russerne arbejdede systematisk med deres sprængninger, drønene lød til stadighed omkring os. Vi fik dog en ny propusk, og nordmændene fik, af grunde, der senere gik op for os, en selvstændig propusk, lydende på deres antal og en hest. Begge passersedler anviste os at begive os til samlelejren i *Puschtrowa*, men man var ikke i stand til at give anden besked, end at den skulle finde sig i nærheden af den polske by *Berent*.

Vi søgte ud af den omtrent totalt ødelagte by ad vejen til *Konitz*, den tidligere tysk-polske grænseby. Vi forhørte os hos alle, der ville høre på os, om hvilken vej vi skulle for at komme til *Puschtrowa*, men intet menneske kendte dette navn. Udenfor byen gjorde vi holdt og diskuterede sagen. Der holdt andre i samme situation som vi, deriblandt den unge russiske pige fra skovridergården og hendes kammerat, og andre russiske evakueringsvogne, vi her og der var stødt på. De havde fået den samme besked som vi, men vidste heller ikke, hvor *Puschtrowa* lå og erklærede, at de var også lige glade. De havde nemlig hørt, at fra *Konitz* var der nu genoptaget jernbaneforbindelse mod øst, ind i Polen, og derfor ville de forsøge at komme frem til *Konitz*.

— — —

Denne tanke tilsluttede vi os, og vi fortsatte ad vejen mod *Konitz*, der efter vore kort hele strækningen gik på den tyske side af den tidligere

grænse. Men vi var ikke kommet ret mange kilometer, før vi igen blev tvunget ind på en bivej, mod øst, da også vejen til Konitz kun var for militær trafik. Russerne samlede materiale sammen til det sidste fremstød mod Berlin.

Hele flygtningeskaren, og den var efterhånden den formiddag blevet stor, måtte parere ordre, og igen gik det ad en bivej mod øst, ind mod den polske grænse. Billedet var stadigvæk det samme, de store øde marker uden bebyggelse, så en herregård og den sædvanlige landsby, øde og tom, med sine små fattige huse. Vi kunne kort efter have afbrudt turen, men valgte at fortsætte. Det blev en meget lang vandring. Jorden blev igen ringere, markerne endnu mere udstrakte, til slut var det halvt opdyrket hede, vi kom igennem.

Men kampe havde der fundet sted. Langs vejene lå nygravede russiske soldatergrave.

Endelig, udkørt til det yderste, kom vi hen ad aften til en lille sø, og bag den på den anden side lå en ganske lille landsby, men uden forbindelse med noget gods. Byen hed *Steinitz*, og var et af de mest trøstesløse og fattige steder, vi endnu på vor vandring var stødt på. Der havde været et gæstgiveri og et bageri, men de var brændt ned. Skolen og de fleste nogenlunde beboelige rum, brændselsskure, lader og småhuse var for længst taget i besiddelse af polske og franske flygtninge, der var kommet før os. Kun med det største besvær lykkedes det Jauert at få sine pelikaner staldet ind og finde en tot hø til dem. Nede ved søen i en gammel hytte boede en kone med sin datter. De havde ikke villet lade sig evakuere. Vi havde talt med dem, og til trods for at de aldrig havde været andet steds, anede de intet om, hvor Puschtrowa lå. Vi talte også med en fattig polsk familie med mange børn, som også var blevet. Heller ikke de kunne give os nogen besked. Derimod fortalte de om kampene på egnen, og at de store strømme af polske flygtninge, der før os var kommet igennem, havde ribbet byen for alt, selv de fattige møbler, der var, havde de taget med sig hjem til Polen. Bortset fra nogle kartofler, der lå i en kule nede ved søen, fandtes der ikke mad i byen.

Stemningen blandt os var langt nede. Min gruppe valgte trods træthed at gå tilbage til en villá, vi havde set nede ved søen, og som polakken havde fortalt havde huset landsbyens købmand og nazist.

Der var beboelse både i stuen og på første sal i købmandens villa, foruden at der naturligvis var en butik for neden. Alt var fjernet, huset var ribbet. I stuerne lå der halm, ellers intet. Men villaen var allerede taget i besiddelse. Ikke blot var vor unge russiske veninde og hendes kammerat

fra skovridergården der, men der holdt også en anden tungt læsset vogn, som vi var stødt på flere steder. Den var bemanded med et par yngre mænd, en hel ung mand, to yngre kvinder og en gammel bedstemor, der senere viste sig at være 76 år gammel, alle russere.

De var alle fra Leningradområdet og var blevet ført bort som slavearbejdere allerede i efteråret 1941. Men nu var de på vej hjem. Også de havde propusk til Puschtrowa, men vidste heller ikke, hvor dette sted lå. De ville til Berent eller til Konitz, og iøvrigt var de alle i et overstrømmende humør. De havde, som tilfældet også var med de franske krigsfanger, mens tid endnu var, forsynet sig rigeligt med levnedsmidler, mens vi i vor letsindighed havde troet, at flæsk og pølser stadig lå i vejgrøfterne, så vi blot kunne bukke os for at tage det op.

Russerne ryddede et værelse bag butikken til os. Det var fyldt med halm helt op til vindueskarmene, og vi gav os i lag med at koge nogle kartofler fra kulen i nærheden, det var alt, hvad vi havde. Da russerne så det, gav de os et stykke spæk, så vi dog fik et nogenlunde ordentligt foder ud af det, og så trak vi os tilbage, trætte som vi var for at sove ud til morgendagens strabadser.

Men vi kunne ikke sove. Ude i køkkenet sang og traliede russerne, mens de lavede deres mad, og da spektaklerne var på sit højeste, gik vi ud for at se, hvad der dog var i vejen. Og så så vi, at mens de andre sang og slog takt med håndfladerne, gav den gamle 76-årige bedstemor en strålende opvisning i russisk dans.

De var glade, nu skulle de hjem, hjem til Leningrad.

Vi trak os igen tilbage og undrede os over, hvorfra denne livskraft kom hos mennesker, der i fire år havde været slaver. Og endelig faldt vi hen, mens russisk sang lød i vore øren.

VIII

OVER DEN POLSKE GRÆNSE

Lidt kede af det hele satte vi os i bevægelse tidlig den næste morgen. Her var jo i hvert fald intet at vente efter. Lokalkendte folk anviste en skovvej, der skulle føre ud til en vej, der igen gik direkte ind til byen Berent, altså over den tidligere polske grænse.

Det var lunt i skoven, og hen på formiddagen begyndte solen at varme,

så vi følte os efterhånden lidt bedre til mode igen. Også i denne skov havde der stået kampe. Tyskerne havde bygget reder til maskingeværer og panserskyts langs vejen og telefonstolperne var sprængt. Nygravede russiske militærgrave med den nu så kendte stok med nummer og navn flankerede vor vej.

Ved middagstid kom vi til den vej, der skulle føre til Berent. I krydset lå en stor kro og ovenfor den en tidligere pelsdyrfarm, hvor dyrene, hovedsagelig mink, enten var døde af sult eller brudt ud. Kroen, som hver nat havde haft indkvartering, var naturligvis raseret på samme måde, som vi tidligere havde set det. Det eneste, vi fik ud af vort ophold der, var, at Fuglen fandt nogle bedre kort over det område, vi befandt os i. Men Puschtrowa var intet steds at finde. Efterhånden begyndte det at gå op for os hvorfor. Vi befandt os i et grænseland, hvor byer og pladser så tit havde skiftet navn på de skiftende kort, at selv de lokalkendte folk var i tvivl om, hvad der var hvad.

Vi drejede imidlertid ad hovedvejen mod Berent. Af kortene kunne vi se, at det var alt for langt at gå den dag, men at der efter en passende march skulle ligge en landsby ved navn *Nagel*. Der regnede vi med, at vi kunne overnatte. Selv om det var nye tyske kort, vi havde, der ikke markerede den tidligere grænse mellem Tyskland og Polen, vidste vi, at vi måtte være lige i nærheden af grænsen uden dog at vide, hvordan den havde gået, og fremfor alt havde vi endnu ingen anelse om, hvilken forandring der automatisk indtraf i samme øjeblik, vi havde overskredet grænsen.

Hen på eftermiddagen blæste der en brandstorm op, som vi havde lige imod os. Vi måtte bogstavelig talt kæmpe os frem skridt for skridt og blev igen godt udkørte. Vore kræfter var altid mindre, end vi om morgenen selv takserede dem til. Også de små heste var godt trætte. Korn havde de ikke fået i flere dage, kun lidt halm og lidt hør, når det gik højest.

Endelig nåede vi dog det punkt, vi havde antaget for at være landsbyen Nagel. Det viste sig imidlertid kun at være et par nedbrændte eller nedskudte huse ved siden af vejen, hvor nogle russiske soldater var beskæftiget med at reparere et gammelt lokomobil. Af dem fik vi at vide, at landsbyen Nagel lå i en dalsænkning et par kilometer mod venstre og ikke kunne ses fra vejen.

Vi drejede ned ad en opkørt og opblødt markvej, hvor vores små heste igen gang på gang kørte fast, og hvor vi igen måtte opbyde alle vore

kræfter for at få vognen med os. Men vi nåede dog Nagel, en gammel, ret stor landsby med lave stråttækte huse.

Vi havde kun set os om et øjeblik ved indkørslen til byen, før vi forstod, at her herskede en anden orden, end den vi var vant til. Geværbevæbnede militssoldater med et bind i de polske farver om armen, afpatruljerede vejene, og vi blev straks standset af en sådan patrulje, der meddelte os, at vi nu befandt os på polsk jord, og at her herskede lov og orden, og at enhver form for organisering under dødsstraf var forbudt. Ud af så godt som alle huse stak det polske flag.

Fuglen og jeg fulgte med militsen hen til et hus, hvor den provisoriske sognerådsformand, kan vi kalde ham, boede. Også chefen for militsen var til stede der. Så vidt vi forstod dengang og senere, herskede der en slags uafklaret dobbeltmagt i landsbyerne. Militsen, altså den væbnede magt, bestod mest af tidligere partisaner, der nu var vendt tilbage fra skovene, i dette tilfælde fra Tukla Heide, og så det råd, som de, der var blevet oven jorden, havde valgt, så snart den sidste tysker var ude af deres landsby. Militsen lagde hverken her eller andet steds skjul på, at den betragtede sig som Ljublin-regeringens tillidsmænd og soldater, og at den kun stod til regnskab overfor regeringen, mens de lokale råd var mere svingende i deres opfattelse.

Her syntes dog ingen indre politisk spænding at være til stede, men både sognerådsformanden og militsformanden fortav ikke, at vi ikke var velkomne. Vi på vor side gjorde dem dog efterhånden klar over, at vi ikke kunne gå længere den dag, men at vi søgte efter et opsamlingssted og et sygehus.

— *Puschtrowa?* De grundede længe og blev efterhånden enige om, at det måtte være en lille by af et helt andet navn, der lå mindst 100 kilometer nord for Nagel, og der førte kun de slettest tænkelige veje derop. I virkeligheden betød det, så vidt vi kunne forstå, at gik vi derop, havde vi faktisk bevæget os i en cirkel.

— *Berent?* Jo, der var ikke langt derind, 8—9 kilometer. De havde ikke selv været der siden befrielsen, men de vidste, at meget store dele af byen var brændt, og at forholdene der næppe var bedre end dem, vi kendte fra Bütow.

— Hvad vi da skulle gøre?

— Ja, sagde de, som landet ligger, må I jo blive her i nat, og vi vil anbefale jer gennem nogle skovveje at dreje mod syd gennem Tukla Heide, og så nå ud til autostradaen til Konitz, hvorfra der ganske bestemt går tog mod øst nu. Det vil være den bedste løsning for jer.

Vi takkede for deres råd, men de fortsatte længe med at tale sammen.

Noget forstod vi, noget ikke, men så tog sognerådsformanden igen fat på tysk:

— Ser I, kammerater, I befinder jer i en af de første landsbyer, nazisterne overfaldt i september 1939. Mange af vore mænd gik den gang straks under jorden eller rettere ud i Tukla Heide. De, der er i live, er nu kommet tilbage. Krigen har været en streng tid for landsbyen. Da nu tyskerne endelig for stedse trak sig tilbage, tog de alt vort kvæg og alle vore heste med sig. Hvad de ikke kunne tage med sig, skød de på stedet. Der findes kun to-tre malkekøer i hele byen, og mælken fra dem fordeler vi blandt de spæde og de små børn. Det eneste, vi kan skaffe jer, er kartofler.

— Og dertil kommer, fortsatte han, hvor skal vi indkvartere jer. Alle huse er overfyldt, der er kun skolen, men . . ., han tav og de talte igen sammen. Så fortsatte han:

— Forstår I, kammerater, i seks år har vore børn ikke gået i skole. Tyskerne tillod det ikke. Vi har nu, så godt det har været os muligt, istandsat og desinficeret skolen, og i morgen var det meningen, at vi ville begynde igen med egne lærerkræfter.

Han så på os og regnede med god grund med, at vi var befængt både med lus og med smitsomme sygdomme.

— Men, tilføjede han langsomt og eftertænksomt, I får tage skolen, men så må I ikke svine den mere til end højest nødvendigt, hvis I altså vil love os at forsvinde ud af byen i morgen tidligt.

Det lovede vi, og vi fik skolen.

Polakkerne havde ret. Skolen, der havde været brugt til indkvartering gennem flere år, var rensat, kalket og sat pænt i stand indvendig. Små borde var stillet op, bøger var blevet fundet frem og stod i et skab, alt var gjort klar til at begynde den skoleundervisning, tyskerne afbrød for seks år siden, og nu kom vi, et lille hundred mennesker og væltede igen, hvad de havde bygget op.

Der hørte et stort køkken til skolen, men naturligvis var det umuligt for alle at komme til der. Marokkaneren, der kunne klare sig i enhver situation, tændte imidlertid et åbent bål ude i gården for, som han betroede mig, nu skulle der koges ærter! Han havde, uden at fortælle det til nogen, et eller andet sted organiseret gule ærter, og en flækket røget gås havde han gemt i sin rygsæk under hele turen. Det kom alt sammen ned i en stor transportspand sammen med nogle kartofler, og så kogte han gule ærter.

Den voldsomme orkan, som efterhånden var blæst op, gjorde, at det var meget svært at koge i fri luft, og gnister og brændende smågrene dryssede i store mængder ned i ærtesuppen. Men smagte den måske ikke så godt, så fyldte den, for den var stiv som gips, og gåsen var fuldstændig forsvundet, kogt ud, da han endelig serverede ærterne for os oppe på et loft, vi havde taget i besiddelse. Der var nemlig ikke plads til alle neden under, selv om vi også havde måttet tage de to nyistandsatte skolestuer i brug.

Bagefter diskuterede vi indgående vor stilling. Vi var klar over, at vi nu var i Polen og over, hvad det betød. Det frie, omflakkende liv med privat organisering, for ikke at sige rov her og der, var slut. På den anden side var der intet, der tydede på, at der var myndigheder, som havde tid og fuldmagt til at tage sig af os. Vi blev enige om, at vor søgen efter Puschtrowa var håbløs. Hverken vi eller hestene kunne tage et strejftog på måske mere end 100 kilometer ad dårlige veje, markveje, havde polakkerne sagt. Vi blev også enige om, at Berent vist nok ikke var noget for os efter den beskrivelse, vi havde fået. Den mindede påfaldende om vore erfaringer i Bütow. Så var der altså kun Konitz tilbage, da det efterhånden syntes at stå fast, at fra Konitz var der jernbaneforbindelse tilbage til Polen. Og vi trængte virkelig til nu at komme til et sted, hvor der var mennesker, som interesserede sig for os og kunne tage sig af vore syge.

Vi blev derfor enige om at forsøge vejene gennem Tukla Heide, og prøve på hurtigst muligt at nå Konitz, hvor der også skulle være et polsk Røde Kors hospital.

Næste morgen blev denne plan forelagt. Der var delte meninger om den. Der var vel nok enkelte, der godt kunne have tænkt sig at søge tilbage over grænsen til Tyskland igen, og der endnu en tid for egen regning fortsætte det „frie“ liv, men det overvældende flertal mente, at vi måtte forsøge at komme i havn snarest muligt.

IX

I EN NEDBRÆNDT KONCENTRATIONSLEJR

Et par kilometer længere inde mod Berent, end der hvor vi i går var drejet om mod Nagel, gik nogle ensporede skovveje i retning af en større vej, der efter vore kort skulle munde ud i autostradaen, Berlin-Königsberg, der går over Konitz.

Som sædvanlig havde vi undervurderet vanskelighederne og overvurderet vore egne kræfter. Skønt de syge gik, og vi selv bar vor bagage, var vore små heste inden længe dårligt nok i stand til at slæbe vognen, der til tider gik i sand til op omkring navene.

Vi asede og masede for at komme frem, og der var tider, hvor vi var alvorligt bange for, at hestene skulle styrte. Jauert og jeg var ikke altid lige gode venner, da jeg, når jeg så på de syge, mente, at situationen nu efterhånden var så alvorlig, at vi skulle igennem uden hensyn til hestene. Gang på gang måtte vi kalde hele banden tilbage, og så måtte vi igen lægge alle kræfter i for at få vognen i gang.

Ved forenede anstrengelser nåede vi imidlertid igennem den del af skoven og kom ud på den noget bedre vej, vi havde set afmærket på kortet, og nu gik det fremad igen med nogenlunde fart.

Uden den dag at have fået vådt eller tørt kom vi endelig hen på eftermiddagen til en lille polsk landsby, hvor der havde stået svære kampe, tankspærringer og sprængte veje og broer, der kun provisorisk var ryddede eller istandsatte, havde hemmet vor march. Vi blev straks ført til militsens hovedkvarter, en tidligere købmandshandel, og det var tydeligt, at man både der og i landsbyen gjorde klar til fest. Men det var lige så tydeligt, at man absolut ikke var indstillet på at invitere et lille hundred trætte, snavsede og syge fanger med til festen.

Vi blev rent ud sagt afvist.

Militsen hævdede, at man hverken havde plads eller mad, at man under ingen omstændigheder kunne huse os natten over, men at der blot nogle få kilometer længere fremme lå en tidligere tysk lejr, hvor flygtningene altid plejede at overnatte, og det måtte også vi gøre.

Der var intet at stille op, vi måtte altså videre.

Polakkerne havde for så vidt ret. Vi havde ikke slæbt os mere end tre-fire kilometer, før vi standsede og studsede. Der var noget uhyggeligt bekendt over det, vi så. Der lå en lejr og en landsby, eller rettere det, der engang havde været en lejr og en landsby, for nu var det hele så godt som nedbrændt. Stedet hed på polsk *Dzieminy*, tyskerne havde givet den det idylliske navn *Sofienwalde*.

Allerede ved indgangen til lejren undslap der os et gisp. Så langt øjet rakte, var der kun brandtomter eller nedbrændte barakker. Hist og her stod endnu en skorsten i ensom majestæt og ragede op over brandtomten. På os virkede det, som om vi genså Stutthof i nedbrændt tilstand. Til

højre for vejen, helt nede i en sump, lå nogle små hundehuse, der ikke var brændt. De var ikke så høje, at en mand kunne stå oprejst i dem, de havde intet gulv, men stod direkte på den sumpede jord. Senere fik vi at vide, at disse hundehuse havde været opholdssted og soveplads for 8—10 fanger. Endnu længere til højre stod nogle ufærdige nybygninger i stil med de nye maskinhaller i Stutthof, som heller aldrig blev færdige. Rundt om nedbrændte barakker lå cementsten af den slags, jeg kendte alt for godt fra mit arbejde i verdensfirmaet NEODOMBAU, og et sted stod endnu et skilt, der forkyndte, at det af alle tysklandsfanger kendte slavefirma „Kemna und Co.“ også havde været virksomt her.

Vi så på det hele og gøs for den kommende nat. Muligheder for at gå videre i det uvisse havde vi ikke, vi måtte blive, hvor vi var. Vi forbandede højt og forbitret den polske milits, der havde lokket os på den vildmand og fortsatte ned gennem den nedbrændte lejr.

Helt ovre i den modsatte side fandt vi en ikke-nedbrændt barak. Omkring den og bagved den lå brandtomterne eller ruinerne af en mindre landsby, husene var enten brændt ned eller skudt i grus. Vi gik ind i barakken, og her fandt vi 6—7 mand og et par kvinder, alle bevæbnede med geværer og pistoler. Det var polakker.

Af disse mennesker fik vi forklaringen. Meget tidligt efter tyskernes indmarch i Polen i 1939 havde de af en eller anden nu glempt grund lavet en straffeekspedition mod landsbyen. I stedet for som sædvanlig at dræbe en del og slæbe nogle eller resten med sig, havde de simpelthen slået pigtråd omkring hele landsbyen, og det var begyndelsen til en i krigens år stadig voksende koncentrationslejr.

Oprindelig havde det været en arbejdslejr, derefter en almindelig koncentrationslejr og til slut var den blevet omdannet til fangelejr for russiske krigsfanger. Den var stadigvæk blevet udvidet, den havde haft sine værksteder, fabrikker, krematorium og alt andet udstyr, der nu engang hørte til. Efter polakkernes mening havde der til slut været ca. 20.000 fanger i den, og de oprindelige beboere i landsbyen havde fortsat været en del af lejrens indvånere.

De mente selv, at der ikke var stort håb om, at der var flere levende af landsbyens oprindelige befolkning end dem, der var forsamlet i barakken. Dødeligheden havde været enorm.

I de sidste hektiske dage før russernes ankomst havde SS evakueret lejren og derefter brændt og sprængt, ødelagt og tilintetgjort, hvad de kunne overkomme. Hvad der var sket med de evakuerede, vidste polak-

kerne ikke. De var selv undvejet fra transporten og var vendt tilbage til den plet jord, hvor de engang havde levet deres arbejdsomme liv. Det var den korte historie, vi fik fortalt i en barak af en håndfuld bevæbnede polakker i en landsby, som tyskerne havde omdannet til koncentrationslejr og givet det smukke navn Sofienwalde.

— Mad har vi ikke, det findes ikke her, sagde de til os. Men nede ved den delvis nedbrændte magasinbygning findes der endnu nogle halv-rådne kartofler, dem kan I tage, andet kan vi ikke gøre for jer. Vil I leve videre, må I se at komme herfra snarest muligt. Vi bliver, for vi vil genopbygge vor by.

Fysisk var det umuligt at gå længere den aften. Der var altså intet andet at gøre end at prøve på at slå sig igennem den kommende nat også. Nogle søgte ind i magasinbygningens ruiner, der var fælt at være, fordi alt var tilsvinet af ekskrementer, andre så på hundehusene og trak sig gysende tilbage, men lidt efter lidt fandt de fleste grupper dog en plads, hvor de slog sig ned for natten.

Marokkaneren, der aldrig gav op, fandt en af firmaet Kemnas kontorvogne, der ikke var brændt. I den slog vor gruppe sig ned. Der var en kakkelovn i den, og efter at vi af et stykke blik havde fået lavet et skorstensrør, fik vi ild på den. Kul var der nok af. Der blev hurtigt lunt i vognen. Også en flagermuslygte fandt vi, og lidt olie fik vi af nogle russiske soldater, der også holdt til i lejren, vel dels som besætningsmandskab, dels for at finde ud af, hvad der fandtes af brugbare ting. Da vi kom, var de i færd med at reparere en vejtrømler.

Lidt fedtstof havde Marokkaneren endnu, og lidt spiselige kartofler fik vi også gravet frem. Han gav aldrig op, to år i Spanien og i spansk fangenskab havde lært ham, at man skal stole på sig selv. Det var god mad, vi fik den aften, og varmen og maden i forening bragte os efterhånden i bedre stemning.

Om morgenen, inden vi forlod vognen, undersøgte Fuglen en stabel papirer, der lå i et hjørne af den. Det viste sig at være organisation Todts efterladenskaber. Der var skudsmålhbøger eller arbejdsbøger for organisationens medlemmer, der var trykte retningslinier eller regulativer for, hvordan organisation Todts medlemmer havde at opføre sig, når de var „arbejdsledere“. De var bevæbnet, de havde ordre til at skyde ved flugtforsøg og dræbe ved masseflugt eller „oprør“, de havde pligt til at „straffe“, såfremt der udvistes „dovenskab“ eller „vrangvilje“. I et hjørne af vognen lå en nihalet læderkat med blyklumper, i læderstrimlernes ender.

Desværre lod vi dette uvurderlige arkiv ligge. Ikke mindst i Danmark, hvor det hurtigt lykkedes at fremstille organisation Todts medlemmer som almindelige skikkelige civilarbejdere, havde det været af værdi.

X

DE, DER FØR PASSEDE KREATURER OG KØRTE MED HESTE

Noget stivbenede og forfrosne var vi dog alle, da vi den morgen drog videre. På den anden side konstaterede vi gang på gang, at vi på grund af den ejendommelige stemning, der trods alt besjælede os, var i stand til at holde til langt mere, end vi under normale forhold ville have været i stand til.

Snart gik vi ad skovveje, snart ad nogenlunde farbare veje. Sagen var, at de fleste ordentlige veje stadigvæk var afspærret, fordi russerne brugte dem til at sende den enorme strøm af krigsmateriel igennem, som uafbrudt gik i retning af Oder under parolen: *Mod Berlin!*

Hen på eftermiddagen kom vi endelig til en større landsby, der så betydeligt mere velhavende ud end dem, vi tidligere havde set. Ved indgangen til den lå en gammel smedje. Ud af et tagvindue i smedjen stak et polsk flag med den polske ørn i guld i flagets midte. Her gik Fuglen ind for at forhøre sig om, hvordan landet lå for os. Det viste sig at være det rigtige sted. Smeden og en anden mand stod og var i færd med at lave en kolbe til et gevær, de havde repareret.

Smeden var formand for den lokale milits. Han så vore papirer. Jo, vi kunne overnatte i landsbyen. Der lå omtrent midt i byen, lige overfor gadekæret, et nedbrændt hus, ved siden af det et hus, der havde tilhørt en tysker, der var flygtet, der kunne vi bo. Halm måtte vi tage fra nogle stakke, der stod udenfor, alt under forudsætning af, at vi gjorde rent efter os næste morgen, før vi drog videre. Kartoffler kunne vi også få, han anviste os de kuler, vi måtte tage af, mere kunne han ikke love os i øjeblikket.

Vi fandt huset. Med lidt god vilje kunne man godt kalde det lerkli-nede hus for en bolig, selv om de fleste døre og vinduer manglede. Det værste for os var, at der ikke fandtes noget ildsted. Nordmændene valgte derfor en lidt længere nede i byen liggende pøgeskole, og fik også lov til at overnatte der.

Selv om det just ikke var komfortable forhold, var det jo bedre end intet, og kammeraterne begyndte at rigge til, og de mest sultne at tænde bål oppe ved kartoffelkulerne. Men de blev straks jaget væk af vrede polske bønder, der absolut ikke lagde skjul på, at de hellere så vores hæl end vores tå. De forbød også kammeraterne at tage kartofler fra kulerne.

Fuglen og jeg stod og talte om, hvad der nu var at gøre, og vi var sandt at sige ikke særlig glade for situationen. Det var tydeligt, at netop denne landsby ikke havde lidt nær så meget under krigen, som hvad vi hidtil havde set, og dog blev vi modtaget med større kulde her end noget andet sted, vi havde været.

Mens vi stod og talte om det, kom et par polakker, øjensynlig et par af de politisk førende i byen, og forlangte kort og brutalt, at vi straks forlod byen, landstrygere som vi var. Vi vidste faktisk ikke, hvad vi skulle stille op, men så dukkede pludselig smeden, militsformanden op sammen med en anden geværbevæbnet mand også med partisanbindet på armen. Det var tydeligt, at smeden vidste, hvad der var foregået, for han begyndte straks at skamme bønderne ud:

— I har overhovedet ingen anelse om, hvilken situation disse danske og norske kammerater befinder sig i. Jeg har set deres papirer. De er koncentrationslejrfanger, der har siddet indespærret i årevis. I ved ikke, hvad det vil sige, men det ved jeg, råbte smeden og stødte demonstrativt geværkolben i jorden for at understrege sine ord.

— For en uge siden kom jeg selv hjem fra koncentrationslejr i samme forfatning, mine to brødre er ikke kommet endnu, og de kommer vel heller aldrig, men I, han talte sig i vrede op, I, som intet har mærket, I nægter disse kammerater et sted at sove og et par kartofler, I burde skamme jer, burde I. Hvis der var den ringeste menneskelighed i jer, gav I ikke blot nogle kartofler, men mælk, spæk, brød og kød, som I jo har nok af. Og sådan blev han ved.

Vi forstod af den stadig mere og mere ophidsede samtale, at der var kamp, politisk kamp i denne tilsyneladende fredelige landsby, og det er vel rigtigst at sige det, som det er, at smeden til slut lukkede munden på en af de mest højt talende bønder med et par regulære og velmente lussinger.

Så fik vi fred, men af mad fik vi kun kartofler.

Under tilberedningen af kartoflerne ved åbent bål oppe ved kulerne kom vi i snak med andre af landsbyens beboere. Vi fik et levende indtryk af den spænding, der var mellem dem, der var kommet hjem fra Tukla Heide og koncentrationslejrene, og så flertallet af de bønder, der så slideagtigt i de seks lange år var kommet overens med tyskerne.

Da vi brød op næste morgen, glemte jeg min barbermaskine, og en anden kammerat glemte den engelske kriminalroman, jeg som mit eneste kulturelle minde havde organiseret på den tyske side af grænsen, så det var med ret blandede følelser, jeg fjernede mig fra den første, relativt velhavende polske landsby, vi havde truffet endnu.

Vore kort havde fortalt os, at der gik nogle tilsyneladende farbare veje gennem den sydvestlige del af Tukla Heide. Det havde også sin rigtighed, men der var bare den vanskelighed, at også de var beslaglagt af den russiske hær under den endeløse fremrykning mod Berlin. Vi blev derfor igen tvunget ind på et nyt krydstogt ad tilsandede, smalle skovveje, hvor vi igen gang på gang kørte fast. Igen måtte de syge selv gå, og igen måtte vi slæbe vor bagage og vore tæpper. Der var flere i skoven end os. Vi traf vor unge russiske veninde fra skovridergården, og vi traf igen det større russiske selskab med den gamle bedstemor som midtpunkt, men de var langt bedre kørende end os, og var stadigvæk i højt humør, for de havde endnu ret store forråd af de levnedsmidler, de havde organiseret mens tid var.

Men igennem skulle vi. Jauert bad af og til for sine heste, vi andre jog på, fordi det blev vanskeligere og vanskeligere at se, hvad det skulle ende med, hvis vi ikke snart fik vore syge anbragt et sted, og vi selv fik fast grund under fødderne. Vi måtte nå Konitz på den ene eller den anden måde.

Og fremad gik det, selv om det gik langsomt. Huse fandtes ikke, kun skov og atter skov, afbrudt af mindre søer og sumpe. Skovene, der blot bestod af nåletræer, var mærkeligt forkrøblede. Jeg kom til at tænke på, at en polsk forstmand i Stutthof engang havde fortalt mig, at for mange år siden blev alle nåletræerne i Tukla Heide angrebet af en ukendt sygdom, der kvalte omtrent hele skoven. Der blev efterhånden plantet andre træer, og selv om de ikke blev så slemt medtagne som de gamle, groede de dog aldrig, som de burde.

Vi holdt ved en korsvej i skoven og overvejede. Af sporene kunne vi se, at russerne med deres stærkere heste havde valgt en vej mod højre. Vi valgte derfor vejen mod venstre, fordi vore erfaringer sagde os, at traf vi, inden det blev aften, menneskelige boliger, var det bedst, vi var så få som muligt, og vi var i vor dansk-norske gruppe flere end tilstrækkeligt.

Hen på eftermiddagen svingede vi i strålende sol, men trætte og udkørte, endelig ind på en lidt højere liggende åben plads, hvor der lå nogle få huse med en enestående pragtfuld udsigt over en sø i skoven.

Da vi så nærmere til, var der kun fire-fem små huse, og et noget større, mere herskabeligt udseende hus og en skole. Her gjorde vi holdt. Pladsen viste sig at være beboet af nogle fattige skovarbejdere, der forskræmte holdt sig indendørs, da de så den store, nye invasion. I det mere herskabelige hus havde den tyske „herre“ boet. Til pladsen hørte også et savskæreri. Både den tyske „herre“ og en anden tysk „herre“, der havde resideret i skolen, var flygtet, så begge disse huse stod tomme. Pladsen hed *Eliesebruch*.

Der var, hvad vi kunne have sagt os selv på forhånd, naturligvis ingen mad. Da vi havde talt lidt med de fattige skovarbejdere, fremskaffede de dog nogle få skåle kartofler. Men mere havde de heller ikke, det er sikkert, de talte sandhed. Næste morgen var jeg inde i et par af husene for at sige farvel. Der havde ingen plyndringer fundet sted, men sjælden havde jeg set en så jordslået fattigdom, som den, der grinte os i møde i disse huse.

Vi blev der natten over. De, der endnu havde salt til kartoflerne, var heldigt stillede.

Min gruppe havde slået sig ned oppe på skolens loft, men da vi havde god tid, og det var varmt i vejret, besluttede jeg i Jauerts spand at forsøge at koge alt mit tøj. Lidt efter lidt havde jeg undervejs skiftet ham. Der var ikke meget tilbage af Stutthofpjalterne, men netop fordi jeg havde skiftet snart det ene, snart det andet klædningsstykke, havde jeg en særdeles levende følelse af, at lusene var blevet tilbage, og jeg var efterhånden blevet alvorligt bange for lus.

Jeg sad derfor splitternøgen på en stor sten og fyrede under et åbent bål, hvorpå der stod en spand med mit tøj i, nu skulle lusene dræbes.

Ved nitiden om aftenen, mens jeg endnu sad og fyrede, kom en ung, velklædt mand trækkende med en cykel. Rygsæk og cykel var fyldt med alt, hvad han kunne slæbe med sig. Han gav sig straks i snak med os, og da han havde fået sin nysgerrighed stillet, begyndte jeg at spørge ham ud, og han fortalte på sit gebroknede polsk-tyske sprog villigt:

— Han var slagtersvend fra Gdynia, men lagde ikke skjul på, at han frivilligt havde arbejdet for tyskerne nede på Brombergkanten. Han var nu på vej hjem til Gdynia, men han ville en stor afstikker ind over den tyske grænse for at organisere, før han vendte tilbage til Gdynia. Der måtte endnu være noget at redde i Tyskland, ure, guld, sølv og lignende ting, mente han. Jeg gjorde ham eller søgte at gøre ham forståeligt, at det var en halsløs gerning og et håbløst foretagende. Efter den græshoppe-

sværm af flygtninge, som i hundredtusindevis var vandret mod øst ind i Polen, var der absolut intet tilbage i de østtyske egne.

Han blev imidlertid ved sit, han havde sat sig i hovedet, at han ville forsøge, og vi var ligeglade, men da han kom nede fra Brombergkanten, der havde været befriet et par måneder længere end de områder, vi hidtil havde set, var jeg interesseret i at få noget at vide om, hvordan det stod til dernede, så meget mere som vi efterhånden regnede med, at det måtte blive dernede, vi havnede til slut.

— Hvordan er forholdene, hvad med administrationen og den civile magt, hvem regerer, russerne eller polakkerne? spurgte jeg ham.

— Det gør naturligvis polakkerne, svarede han, men tilføjede, det hele er lidt mærkeligt, og jeg kan ikke rigtig finde ud af, hvad det er, der foregår, de gamle embedsmænd vil ikke have med det at gøre mere. De har trukket sig tilbage.

— Ja, sagde jeg, men hvem er det så, der har magten, hvem bestyrer forholdene og ordner administrationen, hvem er embedsmænd og ledere for den polske befolkning, der jo, som du siger, har magten?

— Ja, hvem er det, sagde han og grublede lidt, joe, det mærkelige ved det er, at det er dem, der tidligere passede kreaturer og kørte med heste, sagde han så endelig på sit dårlige tysk.

Af en politisk indifferent slagtersvends mund, en mand, der kun interesserede sig for, om der endnu var organiseringsmuligheder i Tyskland, erfarede jeg for første gang rigtigt, at Polen sammen med sin nationale befrielse også gennemløb en dybtgående social revolution.

Næste morgen, da vi vågnede, var slagteren væk, allerede på vej ind i Tyskland for at „organisere“.

XI

KONITZ

Det sydvestlige hjørne af Tukla Heide, som vi nu i flere dage havde bevæget os i, strakte sig omtrent ind til grænsebyen Konitz. For så vidt var turen interessant. Hist og her traf vi resterne af store bunkers, som dels havde været brugt af de polske partisaner, der i et stadigt stigende tal havde holdt ud i over fire år, og dels af tyskerne. Partisanerne hævdede selv, at de til slut havde haft en styrke bevæbnede kvinder og mænd,

der svarede til to divisioner skjult i Tukla Heide. Vi vidste fra Stutthof, at tyskerne gang på gang havde forsøgt at drive dem ud og havde anvendt både svært artilleri og stukas, men det var aldrig lykkedes. Det var nu mændene fra Tukla Heide, der udgjorde grundstammen i det civile liv i den del af Polen, vi hidtil havde travet igennem.

Et sted traf vi en sådan militsstyrke, hvis selvbevidste chef var partisan fra Tukla Heide. Han udstedte det første polske pas til os og erklærede blankt, at han kun stod Ljublinregeringen til regnskab for sine handlinger.

Vi havde for øvrigt ved denne lejlighed en interessant oplevelse, der illustrerer forholdene i disse dage. Mens vi stod inde på hans kontor sammen med ham og andre bevæbnede militsmænd og talte om Stutthof, som alle vestpolakker kendte ud og ind, trængte en anden flygtning sig på og bedyrede på polsk, at han også kom fra Stutthof.

— Hvilket nummer havde du? spurgte militsformanden øjeblikkeligt.

Polakken kastede et blik på nogle af vore kammerater, der endnu bar den sribede trøje og ikke havde taget fangenummeret af, og da han så, at vi havde numre i 25 000-tallet, så svarede han frejdigt, at han havde haft et eller andet nummer i 20 000-tallet.

Det var mere end dumt sagt! Både militsfolkene og vi tog ham nu i skarpt krydsforhør. Han skulle altså efter egen opgivelse høre til de gamle fanger, men han var ikke i stand til at svare rigtigt på et eneste spørgsmål, som vi og militsen stillede ham.

Inden vi forlod militsen, var han overgivet til den russiske kommandant, der havde til huse i samme bygning som militsen.

Vi var ikke gået så langt den dag, før vi hørte et tog, der kørte i østlig retning ind i Polen. Rygterne havde altså talt sandhed, der var virkelig togforbindelse fra Konitz og i hvert fald mod øst.

Umiddelbart før vi gennem Tukla Heides vestlige hjørne nåede ud til autostradaen Berlin—Königsberg, der går over Konitz, blev vi for første gang, siden vi var kommet på polsk jord, standset af en større styrke russiske soldater, hvis kommandant ville have at vide, hvem vi var, hvorhen vi agtede os, og fremfor alt om der var tyskere imellem os.

Da vi havde givet de nødvendige oplysninger, fik vi lov til at gå.

At komme fra de sandede skovveje ud på den brede, dobbeltsporede, cementerede autostrada var en forandring, der kunne mærkes. Nu var vore små heste uden vanskelighed bogstavelig talt i stand til at trække alle

dem, der kunne hænge på vognen. Enkelte steder, men i virkeligheden forbavsende få, havde tyskerne i sidste øjeblik nået at udløse de sprængladninger, der var indbygget i autostradaens større broer, men russerne havde for længst, enten over ruinerne og de hængende rester af den gamle bro eller ved siden af, slået en ny, farbar bro.

På vejen ind mod Konitz gik jeg og tænkte på, hvad en polsk kammerat en dag i den sidste hektiske Stutthoftid havde fortalt mig. Han havde kun været i lejren i få måneder, men begge hans brødre var gået til i den, før han kom. Han var fra en lille by udenfor Konitz, ganske ung og ville være katolsk præst. Derfor var han et års tid før krigens begyndelse i 1939 rejst til Frankrig, hvor han studerede på en præsteskole. Uheldigvis for ham havde han netop opholdt sig hjemme på ferie i septemberdagene i 1939 og var blevet lukket inde i Polen.

I sommeren 1940 fik han og hans familie besøg af en fjern kvindelig slægtning, der var gift i Rhinområdet. Det første hun, der fra barnsben var kendt på egnen, spurgte om, var:

— Nå, hvor var det så, I korsfæstede overførersteren?

Familien så forbavset og uforstående på hende.

Hun fortalte så, at i de tyske blade i den rhinby, hvor hun levede, var der blandt de Greuelhistorier, hvormed nazisterne og Hitler skulle retfærdiggøre indmarchen i Polen, en, som havde optaget hende særligt, fordi den var foregået i hendes barndomsby ved Konitz. Historien fortalte indgående og med udpensling af alle enkeltheder, at de djævelske polakker i deres had mod alt, hvad der var tysk, havde indfanget en fredelig overførerster i den lille landsby og korsfæstet ham på hans egen indgangsdør.

Så dæmrede det for familien.

Som altid var der et gran af sandhed i nazisternes historie. Sandheden var imidlertid den, at nazibander, der i septemberdagene var trængt ind fra den tyske side af grænsen, havde myrdet en polsk overførerster og sømmet liget fast på indgangsdøren til hans eget hus.

Hen på eftermiddagen nåede vi Konitz forstad, der var svært medtaget af bombardementer og granatild. Vi så her i villakvarteret for første gang, hvad vi senere så så tit, hvordan polakkerne i ahorntræernes stammer ca. en meter oppe skar et dybt snit i barken og nedenfor snittet hængte en spand eller en konservesdaase, der opsamlede den saft, der i forårstiden løb ud af såret i barken. Af den således opsamlede saft kogte de

et sødstof. Det var ikke et krigstidsfænomen, sådan havde det altid været, hævdede polakkerne.

De fleste større villaer og bygninger i forstaden var omdannet til russiske sygehuse og lazaretter. Udenfor lå, gik eller humpede i hundredvis af sårede russiske soldater, der selv i en sådan situation syntes at være i strålende humør.

Flere gange under vor vandring ind mod byens centrum blev vi standset af kvinder og børn, der straks var klar over, at vi var tidligere Stutthof-fanger. De spurgte om deres mand, deres far, deres bror eller ven, de opgav navne og numre ja mange gange kunne de også fortælle, ikke blot i hvilken blok deres kære havde boet, men også i hvilken arbejdskommando han havde arbejdet.

Jeg talte med en grædende kvinde med to børn ved hånden. Jeg kendte virkelig hendes mand, endda særdeles godt. Jeg havde arbejdet sammen med ham i geværkommandoen og vidste, at han var blevet tilbage, da vi blev evakueret, fordi han var for svag til at gå med. Jeg kunne kun trøste hende og mange andre med, at der endnu var tusinder af fanger på landevejene, der ikke var kommet hjem. Der var altså håb endnu . . .

Vi stod nu i den delvis ødelagte bys centrum. Der rørte sig et livligt folkeliv. Civile og russere i uniform gik frem og tilbage. Vi vidste imidlertid ikke, hvad vi skulle.

Pludselig kom to gamle, polske kammerater fra Stutthof hen til os. De var fra Konitz og var for længst kommet hjem. De hjalp os overfor de russiske myndigheder, og de tog sig af hele den norske gruppe, som jo ikke var så stor, og fik dem indkvarteret ude i byens periferi. Til os fandt de to stuer omtrent der, hvor vi stod, men det var ikke let, fordi byen i utrolig grad var overbefolket. Mad fandtes ikke, erklærede de. Kun den, der havde mulighed for at tage ud på landet og organisere, hvilket nu ville sige tuskhandle med bønderne, kunne skaffe sig mad.

Men der var et polsk Røde Kors hospital i byen, hvor de nok mente, vi kunne få vore kammerater indlagt, og hvad der var lige så vigtigt, russerne tillod, at flygtningene benyttede de østgående tog i det omfang, de kunne hænge på dem, men så måtte man rigtignok både dag og nat opholde sig på banegården, for ingen vidste, når togene gik.

Vi blev hurtigt enige om, at det var den eneste udvej, der var tilbage, nu måtte vi tage chancen for at komme længere østpå og helst i en fart.

De værelser, vi havde fået overladt, var ikke større, end at vi lå og stod som hin nat i kvindelejren i Praust under vor evakuering fra Stutt-

hof. Hestene havde vi bundet til vognen ude i gården, hvor der stod flere lignende køretøjer. I kælderen var der kartofler, men de fanatiske nazister, der havde boet i huset, havde overhældt dem med petroleum.

Meget tidligt næste morgen kørte Jauert de syge op på Røde Kors hospitalet, hvor de også blev modtaget og indlagt. Hestene og vognen „solgte“ han til polsk Røde Kors for fire kopper kaffe og et brød. Det var vistnok svært for Jaunert at tage afsked med sine små heste. Deres kræfter var efterhånden ikke store, men de havde ydet deres bedste. Vi andre begav os til banegården, de fleste havde taget nogle af de petroleumsstinkende kartofler med i rygsækken. Vi vidste nu efterhånden, at mad skal man ikke lade ligge, uanset hvilken forfatning den er i.

Fuglen sprang omkring fra Herodes til Pilatus for at prøve på at få besked om, når der gik tog, og om vi kunne komme med, han fik ikke noget at vide noget sted. Vi gik ud og så på byen. Mange steder var der ophængt store billeder af det ny Polens førende mænd. Her og der hang også et stort billede af marskal Stalin og andre af Sovjetunionens kendte hærførere, og mens jeg gik og så på dette, og så mennesker stryge forbi mig, gik det i virkeligheden først op for mig, at jeg var fri . . .

Hele vor vandring gennem det krigshærgede bagland, hvor vi omtrent til stadighed kunne høre fronten ved Danzig, havde, — det forstod jeg nu, — egentlig kun været en fortsættelse af vor Stutthoftilværelse. I hvert fald havde vi åndeligt set endnu under denne vandring ikke formået at frigøre os for Stutthof. Men nu syntes jeg ved at gå midt i en stor bys myldrende liv af mennesker, at det var ved at ske for mit vedkommende.

Vi gjorde en tragikomisk opdagelse på denne vandring rundt i byen. Fuglen standsede op for at læse en plakat, der hang forskellige steder. Det fremgik af den, at endnu nogle dage modtog de polske banker i byen rigsmark til ombytning med polske penge. Vi så på hinanden og kunne ikke lade være med at le ad os selv. Gentagne gange havde vi haft lejlighed til at sætte os i besiddelse af endog ret store beløb af marksedler. Således havde vi et eller andet sted været inde i en slagterbutik, hvor det flød med tyske pengesedler. Vi havde kun taget lidt og stukket i lommen, og senere brugt sedlerne dels som toiletpapir, som vi altid savnede, dels havde vi rullet cigaretter af dem, da vi var bombesikre på, at den tyske mark havde mistet enhver værdi og øjeblikkelig ville blive erstattet med en anden mønt.

Vi havde også skrevet et brev til Thomas Døssing, som vi vidste opholdt sig i Moskva som det kæmpende Danmarks frie gesandt. I brevet havde vi nøje gjort rede for, hvilke danskere fra Stutthof vi med sikkerhed vidste var reddet, og bedt ham over Sverige og London at lade denne meddelelse gå videre til Danmark. Polsk Røde Kors havde påtaget sig at sende brevet og hævdede, at det ville gå igennem, men da vi mange uger senere endelig traf Døssing i Moskva, havde han naturligvis ikke fået brevet.

Vi skiltes i venskab med nordmændene. Deres gruppe bestod kun af en lille snes mand, og de havde fået en ordning med Røde Kors om i hvert fald i nogle dage at blive underholdt af den, hvorfor de foretrak at blive, hvor de var. Den danske gruppe var for stor til, at Røde Kors ville påtage sig ansvaret for den.

Banegården og de omliggende pladser og gader var eet eneste myldrende hav af flygtninge, mennesker i vor situation. Overalt på gader og pladser foran og omkring den delvis ødelagte store jernbanestation flammede åbne bål, hvor flygtningene søgte at koge lidt mad. Franskmandene og russerne havde stadigvæk spæk og andre madvarer, som de havde været så forsynlige at føre med sig. Vi havde kun nogle få kartofler overhældt med petroleum. Jeg gik dog straks til sagen, skrællede mine kartofler dybt og kogte dem til mos i min Stutthofskål, som jeg stadig havde slæbt med mig. De smagte ikke allerbedst, men hvad, vi var just ikke kræsne i disse sidste omflakkende dage. Hvor mange flygtninge, der ventede på tog, er svært at sige, men nogle tusind var der i hvert fald den formiddag, og i dagens løb kom der stadig flere og flere. Det var et sandt Babylon i laser og pjalter. Praktisk taget var alle europæiske nationaliteter repræsenteret. Der var krigsfanger, civilarbejdere, slavearbejdere, koncentrationslejr-fanger, der var gamle og unge, der var oldinge og spæde børn. De gik, de lå, de stod på perronen, i ventesalene, på pladser og gader, og ind imellem kom og gik i hundredvis af russiske soldater.

Fuglen havde endelig fået opklaret, at der engang hen på aftenen eller natten ville afgå et tog mod Bromberg, men ville vi med, måtte vi være parat når som helst, for ingen kunne sige, når toget gik.

Flere gange i dagens løb kom russiske officerer eller soldater og udtog os til at hjælpe med et eller andet arbejde. De kunne mange gange ikke rigtig forstå, at vore kræfter virkelig var så små, som tilfældet var. Ellers lå vi på perronen og ventede.

Det blev endelig aften, og bælgmørkt var der på den skumle, delvis sønderskudte banegård. Lys fandtes så godt som ikke. Vi havde samlet vore tropper i en lang stenbelagt gang mellem to ventesale. Her lå vi på gulvet og ventede. I den ene ventesal dansede og sang russiske soldater, i den anden lå kvinder med deres små grædende og frysende børn.

Ved midnatstid blev der kaldt ud, mente vi da. Vi ravede over sporene og entrede et stort tomt godstog, det vil sige, de af os der havde kræfter til at kravle op i vognene, kom op. Glæden var kort, russiske soldater kom og jagede alle ned igen, toget gik mod fronten og ikke mod øst.

Vi lagde os nu ude på perronen. Det var koldt, men vi turde ikke løbe nogen risiko. Et par timer senere blev der højt og tydeligt meddelt, at et nærmere betegnet tog, der holdt på et sidespor, nu ville afgang mod øst. De, der ville med, måtte hænge på.

Det var et langt tog; lange, flade vogne var læsset med sand. Vi entrede dette sandtog. Flygtningene hang på pufferne og mellem vognene, sad i sandet, eller med benene ud af vognen.

Selv sad jeg med bagdelen klemmt ind i vognen og benene hængende udenfor, med ryggen op mod en anden flygtning, der sad i vognens midte. Ved med hænderne at grave mig et hul i sandet, fik jeg bagdelen sådan anbragt, at jeg kunne hænge på. Mit tæppe svøbte jeg om benene og satte mig til at sove. Nogen tid efter vågnede jeg ved, at toget kørte mod øst.

For første gang siden Schweslin havde vi fuldt bevidst givet os andre magter i vold. Jeg følte mig tilfreds dermed, og faldt igen i søvn.

XII

ET FLYGTNINGETOG PÅ VEJ MOD FORÅRET

Hvor længe jeg sov, ved jeg ikke, men da jeg vågnede, var det morgen. Med ryggen op ad den franske krigsfange bag mig og benene hængende ud af vognen havde jeg sovet i flere timer. Det var forbandet koldt, da jeg endelig kom til bevidsthed og søgte at orientere mig. Vi holdt stille på en større station og ventede. Kammeraterne fortalte mig, at vi havde holdt der i længere tid, og der var stor spænding om, hvorvidt vi kom videre eller ikke. Mange af sandtogets fanger var sprunget ned og løb eller gik frem og tilbage langs togets vognstamme for at strække benene og få lidt liv i kroppen efter nattens kulde.

Kammerater som ikke havde sovet fortalte, at vi, så vidt de kunne orientere sig, først var kørt stik øst, men at vi hen ad morgenstunden var drejet mod syd ind på en banestrækning, der førte til Bromberg, Posens gamle hovedstad.

Toget rangerede frem og tilbage, og rygtet ville vide, at vi måske skulle vente her i flere dage. Det skulle have været tilfældet med et lignende tog for et par dage siden. Det lød ikke just opmuntrende, for foruden stationen var der kun ganske få huse i nærheden, så vi håbede oprigtigt, at vi ville køre videre.

Og det gjorde vi. Efter lang tids venten satte toget sig endelig i bevægelse mod syd. Det var nu op på formiddagen, solen brød igennem, og vi begyndte at se os om og indsnuse luften. Det var forår her. Træerne var ved at springe ud, græsset grønnedes, og overalt på markerne var bønderne i færd med at pløje, harve, ja endog at så. Landskabet adskilte sig på behagelig måde fra det, vi havde gennemvandret i Pommern og i det nordvestlige Polen. Mens der var let og sandet jord og hede, var det tydeligt, at vi nu kørte ind i et frugtbart, endda meget frugtbart landbrugsland, ind i Posen og de frugtbare strækninger omkring Weichsels flodsænkning, det gamle Polens spisekammer. Der var også en anden ting, der slog os. Ikke blot var det tydeligt, hvad vi vidste i forvejen, at disse områder havde været befriet i langt længere tid end dem, vi hidtil havde set, nemlig fra sidste halvdel af januar måned, men det var også tydeligt, at hele det store og mægtige område var befriet i eet snuptag af den Røde arme, hvorfor der faktisk ikke havde fundet egentlige kamphandlinger eller ødelæggelser sted.

Toget kørte nu med ret stærk fart mod syd. Flygtninge, fanger, krigsfanger, civile hang på toget så tæt som fluer på en kokage en sommerdag. På den vogn jeg var, talte jeg nogle og firs hovedsagelig franske krigsfanger. Vi sad eller hang på sandvognene, på pufferne, mellem vognene, på lokomotivet, overalt var der fyldt med flygtninge på vej mod øst, ind i Polen, på vej mod ordnede forhold. En kammerat ved siden af mig regnede ud, at der var mellem 1600 og 1800 mennesker på toget den morgen.

De franske krigsfanger, der i mange tilfælde havde afregnet med deres slaveholder, inden de havde sagt farvel, havde, som jeg flere gange har nævnt, været så forsynlige at tage rigeligt med fødevarer med sig, og det var slet ikke morsomt at se dem tage sig et ordentligt morgenmåltid, bestå-

ende af flæsk, pølser og brød, mens vi overhovedet intet havde. Men det var stadig væk, som om spændingen holdt os oppe. Vi kunne i den tid udholde det helt utrolige, og egentlig var vi, efterhånden som vi blev gennemvarmet af solen, i godt humør, for nu gik det fremad.

Lidt over middag kørte vi ind i Bromberg. Banegården eller banegårdene, for der fandtes flere, var bombarderet, men derudover syntes byen ikke at have lidt synderligt under de sidste krigshandlinger. Den havde jo også overgivet sig uden sværds slag trods de ubrugelige russiske geværer, vi en nat i januar læssede på værnemagtsbilerne i Stutthof til den heroiske Volkssturm i byen.

Toget standsede i Bromberg, men der blev sagt, at det vilde køre videre i hvert fald til Torn. Der blev endvidere fortalt, at russerne havde et samlepunkt for flygtninge i byen, og spørgsmålet var, om vi skulle springe af eller fortsætte.

Mens vi overvejede det, opdagede vi, at polsk Røde Kors arbejdede på banegården. Unge mænd med Røde Kors-bind på armen søgte at tiltuske sig flæsk hos de franske krigsfanger for brød. Naturligvis var det ulovlig sort børs, men sådan var nu forholdene. Et par af os dristede os til at springe af toget, vi kravlede under et andet tog og kom derved over i den bombede banegårdsrestaurant, hvor polske kvinder fra Røde Kors udskænkede kaffe og i den udstrækning, det var muligt, også uddelte brød. Men det var naturligvis umuligt at skaffe brød til 16—1800 hungerrige fanger på et flygtningetog, der kun var eet af de mange, der passerede Bromberg. Dog lykkedes det nogle af danskerne at få fat i en humpel brød, og det satte humøret så meget i vejret, at vi besluttede os til at fortsætte i hvert fald til Torn.

Vi sad igen på sandvognene og ventede på, at toget skulle køre. På skinnerne ved siden af toget kom, støttet til sin stok, en gammel krum-bøjjet og furet kvinde gående. Hun havde vanskeligt ved at gå og snublede af og til over svellerne eller sporskifterne, men hun fortsatte med sine udslukte, matte øjne vendt mod fangerne på sandtoget, mens hun hele tiden bønligt, kærligt og kaldende nævnede et navn.

En ung polak fra Røde Kors, som stod nedenfor vores vogn, og med hvem vi snakkede på tysk, fortalte os, at sådan havde den gamle kvinde gået hver eneste dag, fra sol stod op, og så længe hun kunne se om aftenen, og ved hvert tog, der vestfra passerede Bromberg, kaldte hun på sin dattersøn. Tyskerne havde taget ham og slæbt ham til Tyskland ved krigens begyndelse, og i samme øjeblik krigsfanger og koncentrationslejr-

fanger begyndte at vende tilbage fra vest, var hun mødt op ved alle tog, sikker på at hendes dattersøn også måtte komme tilbage ...

Folkene fra Røde Kors havde gang på gang forsøgt på at få hende til at gå hjem og vente der, men hun vilde ikke. Hun var ved hvert eneste tog, stadig sikker på, at en dag ville dattersønnen være med et af dem.

Endelig kørte vi. Lidt udenfor byen lå til venstre et stort skovbeklædt højdedrag. Et par danske kammerater på vor vogn kendte det og dets frygtelige hemmelighed. De havde nemlig sommeren 1944 sammen med vor ven Höllzer været på udekommando der i nogle måneder. Og de vidste alt for godt, at der ikke var tale om blot en smuk, højtliggende lystskov udenfor en stor by, men at her skjulte sig det Tredies Riges største underjordiske ammunitions- og sprængstoffabrik.

Hele det mægtige anlæg, der var lavet af slavearbejdere, var godt gemt og beskyttet under jorden og skjult af skoven, som man så godt som ikke havde rørt. Det var usynligt fra luften. Hvor stort anlægget var, får man et indtryk af, når man hørte kammeraterne fortælle, at der var mere end tyve underjordiske jernbanestationer, foruden de kæmpemæssige fabriksanlæg. De mente, at da de arbejdede der, — de lavede en lille lejr ovenpå jorden — var beskæftiget mindst 20 000, måske snarere 30 000 slavearbejdere i sprængstofanlægget. De fleste af slavearbejderne kom aldrig op på jorden. De arbejdede, sov, døde og blev brændt under jorden. Det farligste og mest usunde arbejde blev udført af unge jødiske kvinder. Deres levetid var ikke over to måneder. Visse afdelinger, hvor der kun blev beskæftiget jødiske kvinder, havde af SS'erne og Gestapo fået navne som Jerusalem, Bethlehem o. s. v., for derved yderligere at håne jøderne og fortælle dem, at når de kom til at arbejde i en sådan afdeling, kom de snart „hjem“.

Af og til mens vore kammerater arbejdede dernede, sprang en afdeling i luften, og alle slavearbejderne blev naturligvis dernede. Hele dette kæmpemæssige og i teknisk henseende enestående og fuldkomne anlæg faldt uskadt i russernes hænder, så man forstår, at nazisterne hængte de ansvarlige militære og civile myndigheder, der uden sværdslag havde overgivet byen til russerne og søgte at redde sig selv ved flugt.

Efter at vi havde passeret højdedraget, der havde været skueplads for så ufattelige rædsler, standsede toget af en eller anden grund i en lille skov. Lige til venstre for, hvor vi holdt, lå en koncentrations- eller arbejds-

lejr. Dens oprindelige beboere var jo for længst befriet, men den var nu fyldt op igen med tyskere og nazister. De var i civilt tøj, men havde alle på ryggen med rød mønjarfarve malet et stort hagekors på samme måde, som vi havde båret det store røde kors på ryggen. Det var ikke mange af dem, der arbejdede, de gik og drev omkring, men en enkelt kommando kom dog slæbende med en stor arbejdsvogn, der var fuld af kartofler og grønsager. De standsede vognen og rettede sig op for at se på os, uden at deres vogtere, sikkert polakker, sagde eller gjorde noget af den grund.

Nogle af de franske koncentrationslejr-fanger og krigsfanger, deriblandt den skikkelige unge mand, jeg nu i omtrent et døgn havde lænet mig op af, for op, knyttede hænderne og gestikulerede vildt mod de tyske fanger, samtidig med at de råbte og skreg, så det var en fornøjelse at høre. Havde jeg haft kendskab til det franske sprog, er jeg sikker på, at jeg ved den lejlighed havde beriget mit forråd af skældsord med nogle dusin nye. For der var slet ingen tvivl om, at franskmændene var ophidset over, at tyskerne ikke bestilte noget.

Tidligt om aftenen nåede vi endelig den gamle kultur- og industriby *Torn* ved Weichsels knæ. Der fik vi et nyt chokerende indtryk af, hvad moderne krig er. Vi kørte ind på det, der engang havde været en meget stor banegård på Weichsels venstre bred, mens den egentlige by ligger på den højre bred. Alle stationens bygninger og alle huse i nærheden var imidlertid som blæst bort, men ikke nok med det, jernbanevogne, kæmpe-mæssige lokomotiver var væltet, brændt, splittet, ja pulveriseret, selv stål-båndet omkring lokomotivernes og jernbanevognenes hjul var i mange tilfælde vredet af. Vi fik senere opklaret, at et ammunitionstog, der holdt på stationen, var blevet ramt af en bombe, og hele toget var sprængt i luften. Der var nu kun det ene provisoriske jernbanespor, vi kørte ind på, alt andet var ødelagt. Dette var vort første indtryk af byen *Torn*.

Vi fik ordre til at stå af og begive os til fods til en anden station, da toget måske endnu i nat ville køre videre mod *Warszawa*, i hvert fald til *Kutno*. Mange af fangerne, deriblandt de fleste franske krigsfanger, blev enige om at fortsætte, da de havde hørt, at der fra *Warszawa* gik transporter til *Sortehavet*, og derfra videre hjem til Frankrig. Vi andre var stadig i tvivl om, hvad der var klogest. Vi havde en følelse af, at *Warszawa* i hvert fald ikke var det sted, vi skulle til. Vi regnede nem-

lig med, at levnedsmiddel- og boligsituationen der var betydeligt værre end på disse egne. Men foreløbig måtte vi se at komme op til den anden station. Der ventede i hundredvis af flygtninge på tog, og nye hundreder kom til, alt var en eneste forvirring.

Fuglen og jeg blev enige om, at vi ville forsøge at finde den russiske kommandantur, og se om det var muligt at få nogen reel besked der. Vi var sultne og trætte og håbede stadig på at komme under „ordnede forhold“.

Vi fandt kommandanturen lige ved banegården og kom direkte ind til kommandanten, en ung oberst, der ikke så ud til at være mere end tredive år, og hans adjutant, en kaptajn, der kunne have været hans far.

Her fik vi for første gang besked og klar besked. Obersten sagde:

— Ca. 12—14 kilometer herfra ligger et stort gods, der er hovedkvarter for vore flygtningesamlepunkter på disse egne. Der kan I gå hen, og der vil I træffe de folk og den organisation, I har brug for. Røde Kors har lige her ved siden af nogle barakker, hvor I kan sove i nat, og så kan I i morgen til fods begive jer til godset. Men I kan også fortsætte med det tog, I kom med. Det går muligvis til Warszawa, det ved jeg ikke, men det går i hvert fald til Kutno, men var jeg jer, ville jeg blive her, ti vanskelighederne er større i Warszawa-området end her. Gør, som I vil, vi lægger ikke pres på nogen, men giv mig besked om jeres beslutning.

Vi opsøgte kammeraterne på banegården, og vi valgte at blive, hvor vi var. Vi fandt hurtigt Røde Kors hjemmet, men desværre havde man der lige uddelt middagsmad, og der var intet til de nye hundreder af flygtninge, som nu meldte sig. Vi fik dog anvist et rum, hvor hele vor gruppe den nat kunne sove på gulvet. Hen på aftenen kom en russisk officer fra kommandanturen ind til os. Kommandanten ønskede at vide, om vi så tog ud til herregården, eller vi tog videre med toget. Officeren udtrykte også som sin mening, at vi burde vælge herregården, da vi så ud til at trænge til hvile. Vi meddelte ham vor beslutning, og han tog så det løfte af os, at vi straks næste morgen og samlet ville begive os til godset *Ostachewo*.

Og så faldt vi i søvn, sultne, trætte og udkørte, men dog med en følelse af, at vi nu var nærmere ordnede forhold end nogensinde tidligere.

XIII

NETTET TRÆKKER SIG SAMMEN

Det var den 27. marts. I snart tre uger havde vi vagabonderet for lud og koldt vand i krigens brændende bagland, lige siden vi startede som frie mænd i Schweslin. De fleste var godt tilfreds med, at vor tilfældige vandring i blinde nu var forbi.

I blinde? Efter samtalen med obersten i Torn og senere med hans officer på Røde Kors hjemmet var jeg efterhånden stærkt i tvivl om, hvor vidt vi nu også havde vandret i blinde og havde været undergivet tilfældighedernes lov. Der syntes trods alt at være system i galskaben. Det begyndte at dæmre for mig, hvorfor vi stadigvæk var blevet vist mod øst, og titusinder sammen med os var blevet tvunget til under forskellige påskud stadigvæk at søge længere og længere mod øst. Det begyndte at dæmre for mig, hvorfor de veje og de ruter, vi måtte færdes ad, stadigvæk var blevet smallere og smallere, jeg begyndte at forstå, at russerne bevidst havde ledet en uhyre flygtningestrøm af fanger ind i en åleruse, der var bredest ved munden og bliver smallere og smallere, jo længere man kommer ind i den, indtil den lukker sig helt. Det stod efterhånden tydeligt for mig, at de hundredtusinder af ulykkelige og desperate mennesker, russerne havde befriet, og som de intet kunne stille op med ude i frontlinien, bevidst var ledet ind i sådanne ruser, hvis bund var de punkter, som russerne bestemte, strømmen skulle standse ved, samlepunkter, som de kaldte det.

Nej, vor vandring havde ikke været i blinde, vi var blevet dirigeret mod et bestemt mål, uden at vi selv vidste det.

Ved dagens lys så omgivelserne ikke hyggelige ud. Som alle andre steder var vandværket sprængt, og det fungerede ikke endnu. De tusinder og atter tusinder af flygtninge, der havde passeret Røde Kors barakkerne, havde derfor overalt udenfor og bagved det ned mod en lille sø forrettet deres nødtørft, og byens faste indvånere havde i mange tilfælde heller ikke anden mulighed, fordi vandklosetterne ikke fungerede. Dette svineri betød, at sygdommene bredte sig, og vi blev igen klar over, at i krigens ødelagte bagland var det bedst at holde til ude på landet. Vi fik lidt kaffe og gjorde os så klar til at starte til godset Ostachewo.

Mens vi stillede op, så vi noget, der stærkere end ord kunne gøre det,

fortalte os, hvad der var sket i Polen. Grupper af tyske mænd i alle aldre, nazister sagde man det var, kom marcherende forbi Røde Kors hjemmet, hvor vi stod, bevæbnet med spader, skovle, koste og lignende redskaber. De var under kommando af geværbevæbnet polsk militis. De skulle ud og rydde op. På ryggen havde de alle malet et stort rødt hagekors, deres ansigter var lukkede. Billedet havde skiftet. Endnu inden vi kom af sted, så vi flere store lastbiler, fuldt læsset med tyske kvinder, også med hagekors på ryggen. De skulle også på oprydningsarbejde, men de blev kørt til deres arbejde.

Det ville være i uoverensstemmelse med sandheden, hvis jeg nu påstod, at disse optog gjorde noget indtryk på os.

For at komme til vort bestemmelsessted skulle vi over Weichsel. På flodens højre bred lå den egentlige by. Weichsel er ved Torn meget bred og flyder roligt og sindigt forbi. Den er som bekendt en af Europas største floder, men som jeg så den her i det frodige landskab med siv og grønt ved siderne, fik den mig kun til i forstørret målestok at mindes min barndom ved Gudenåens bredder.

Alle broer over Weichsel, både almindelige færdselsbroer og jernbanebroer, blev sprængt af polakkerne allerede i septemberdagene i 1939. Over disse broers nedstyrtede og forvredne jernskeletter havde tyskerne bygget nogle provisoriske træbroer, der ganske vist også senere var blevet bombarderet, men dog kunne passeres. Vi havde af kommandanturen fået et pas med ret til at passere en af disse broer, der var skarpt bevogtet af russisk militær. Flere steder over den kilometerlange bro hang der russiske og polske transparenter med paroler som: „Mod Berlin!“, „For sejen!“ eller lignende, ligesom der hang kæmpemæssige portrætter af marskal Stalin, andre russiske hærførere og af det ny, fri Polens førende mænd.

Torn er en stor by og en af Europas ældste. Det er en gammel universitets-, handels- og industriby. Vi gik temmelig længe rundt i gaderne, fordi vi havde vanskeligheder med at få rigtig besked om, hvilken vej vi skulle ud af byen for at komme til godset Ostachewo. Der havde stået kampe i byen. Der var mange russiske hospitaler og lazaretter, ligesom der i parkerne lå russiske krigergrave, smykket og anlagt på en sådan måde, at det var tydeligt, at her var tale om blivende begravelsespladser til minde om den russiske ungdom, der gav sit liv for at befri Europa og Polen for det nazistiske herrevælde.

Overalt i byen fandtes plakater og opråb fra den fri polske Ljublin-

regering, ligesom store bygninger bar præg af, at de var taget i brug af regeringen, bystyret, fagforeningerne og de politiske partier. Iøvrigt syntes livet at pulsere normalt.

Torn blev som bekendt befriet i slutningen af januar.

Endelig fandt vi dog den vej, der skulle føre os til vort bestemmelsessted. Umiddelbart efter at vi var kommet ud af byen, passerede vi en kæmpemæssig militær flyveplads, der var skarpt bevogtet. Eskadrille efter eskadrille af bombeflyvere lettede og tog retning mod den dødsdømte by Danzig. Vi så dem starte, vi hørte bomberne eksplodere, og så maskinerne vende tilbage for at hente en ny dødbringende og ødelæggende last. Danzig faldt få dage senere, og med den blomsten af Østeuropas og Pommerns SS, der var indesluttet i byen.

På vejen ud mod vort gods traf vi flere tidligere Stutthoffanger, der med en rygsæk på nakken nu var ude at organisere hos bønderne. De havde været med under evakueringen, men var havnet i andre lejre end vi. Det, de fortalte os, viste, at Nawitz gruppen var sluppet forholdsvis billigt. Mens vi efter få dages forløb havde fået hjælp fra Kaschupperne, havde de andre grupper enten slet ikke fået hjælp eller først efter tre-fire ugers forløb. Resultatet var, at da også de brød op natten mellem den 9. og 10. marts, var der mange steder kun 10—15 pct. tilbage af de grupper, der den 25. januar var marcheret ud af Stutthofs port for sidste gang. Tyfus, sult, mishandlinger og skidt havde gjort det af med den rest, der havde overlevet selve evakueringen og dødsparaden.

Lidt over middag nåede vi endelig, trætte og sultne, Ostachewo, et gammelt stort herresæde, eller rettere et gammelt riddergods, der stammede helt tilbage fra de tyske korsridderes tid.

Det bestod af en gammel, flere gange ombygget og restaureret hovedbygning, der lignede et mindre slot, en mindre, men nyere forpagter- eller bestyrerbolig, en mægtig, gammel park med store træer, græsplæner, stier og gange, og et utal af lader, udhuse, stalde samt en dampmølle, et brændevinsbrænderi og en sukkersaftstation, alt spredt tilfældigt og uden system over et mægtigt område.

Overalt hvor vi så hen, da vi kom ind på pladsen foran hovedbygningen vrimlede det med flygtninge i samme situation som vi. De fleste var endnu på dette tidspunkt franske krigsfanger, der var de dominerende og ledende, men der var også englændere, hollandske civilarbejdere, italienere, jugoslavere og andre udlændinge ind imellem, men ingen tyskere og ingen

polakker. Af russere var der kun en lille militær besætning og den militære organisation, der beskæftigede sig med flygtningespørgsmålet.

Flygtningene havde netop spist til middag, da vi kom, men vi fik øjeblikkelig i stedet for udleveret brød, meget brød, brød, som vi ikke havde set i månedsvis, konserverkød, sukker og te, og som rosinen i pølseenden fik vi mængder af russisk tobak og tysk cigaretpapir.

Vi slog os ned ved nogle store faste borde med tilhørende bænke ude i gården og spiste vort første måltid i Ostachewo. Der blev derefter anvist os en af salene i hovedbygningen, som netop blev rømmet af et andet hold flygtninge. Der var mængder af halm på gulvet, og vi fik besked om, at vi kunne hente mere i laderne, hvis vi ønskede det.

Tidligt på aftenen gik vi til ro. Vi trængte til hvile og søvn, men det blev nu så som så, i hvert fald med det sidste. I salen ved siden af os, kun skilt med en stor fløjddør, var der fest og afskedsforestilling. En gruppe engelske krigsfanger, som skulle rejse dagen efter, tog afsked med venner og veninder. Et klaver og nogle andre musikinstrumenter havde de også fået fat i, og der blev spillet, danset og sunget den ganske nat.

XIV

OSTACHEWO

Ostachewo var, som allerede nævnt, et stort gods, der allerede fra middelalderens tid havde været en germansk fæstning og knyttnæve vendt mod polakkerne. Med prøjsisk konsekvens havde man stadig sikret, at godset altid var på germanske hænder. Kort efter tyskernes besættelse af Polen i 1939 havde nazisterne overtaget det og gjort det til en „SS-gård“, noget som var meget almindeligt. Nazisterne uddelte allerede ved krigens begyndelse ny „len“ til den nye tids adel SS. SS-organisationen havde overalt i det besatte Østeuropa mange lignende foretagender, ikke blot store godser, men også industrielle virksomheder, der alle blev drevet med slaver og var meget indbringende foretagender for organisationen, selvom man næppe træder nogen for nær ved at mene, at hovedparten af gevinsten gik i de SS-herremænds lommer, som bestyrede disse slavevirksomheder.

Jeg vil tro, at der til Ostachewo hørte alt i alt godt 2000 måske 3000 ha, men der var her tale om særdeles god og frugtbar agerjord. Godset

var som nævnt på sin vis stærkt industrialiseret, men der blev også drevet almindelig landbrug med kornavl og ret stor kvægbesætning.

Rundt omkring godset lå et utal af små, fattige og af armod grinende landarbejderboliger, der gennem tiderne havde leveret godset arbejdskraft. Da vi ankom dertil, havde landarbejderne igen så småt optaget deres arbejde. Det var polakker, naturligvis, men overfor os var de meget tilbageholdne for ikke at sige afvisende. Der gik også lang tid, før det gik op for dem, at det de gennemlevede, ikke blot var en national befrielse, men samtidig en social revolution.

Godsets bygninger var ikke i nævneværdig grad beskadiget ved, at fronten var gået hen over dem. Men møbler og lignende ting var fjernet fra såvel hovedbygningen som det, vi kaldte forpagterbygningen. Salene var tomme.

Der var på godset, da vi ankom vel omkring 1500 til 2000 flygtninge men vi fik straks at vide, at det kun var et ringe antal af dem, der var opfanget i den ruse, Ostachewo var hovedkvarter for. Vort gods var nemlig centrum for seks syv lignende godser og store herregårde i den nærmeste omegn, som af russerne var beslaglagt til samme formål. Derfor var der også på Ostachewo foruden den russiske flygtningekommission en interallieret kommission, bestående af engelske, franske og jugoslaviske officerer, der kontrollerede forholdene og stadigvæk søgte at fremskynde hjemsendelsen af de tidligere fanger til deres respektive hjemlande.

Man fortalte os, at der igennem flere uger var afgået mindst 1600 tidligere fanger ugentlig med store evakueringstog over Polen, Rusland til Sortehavet, hvorfra de fleste så med skibe sendtes videre gennem Sortehavet, Dardanellerne, Middelhavet tilbage til Frankrig. De hollandske krigsfanger og tvangsudskrevne civilarbejdere i den værnepligtige alder dannede en undtagelse. De blev i den udstrækning, det var muligt, samlet og sendt til nogle militære uddannelseslejre i Besarabien, som den hollandske regering med russisk bistand havde oprettet der. Man regnede dengang endnu med, at krigen i Østen kunne vare længe, og hensigten var, at hollænderne skulle gennemgå en kort militær uddannelse og derefter sendes videre til krigsskuepladserne i det Fjerne Østen. Det ville være urigtigt at sige, at hollænderne var begejstrede ved tanken. De havde som alle andre kun eet brændende ønske at komme hjem.

De relativt få engelske krigsfanger i disse områder indtog en særstilling. De blev, så snart de ankom til et samlepunkt, i smågrupper øjeblikkelig sendt videre til Sortehavet og hjem. Der bestod en overenskomst mellem den engelske og den russiske regering herom.

Disse almindelige transporter blev imidlertid snart standset. De blev standset samtidig med, at de russiske og de amerikanske styrker fik føling med hinanden i Tysklands centrum, da man hurtigt blev klar over, at trods ødelæggelserne i Tyskland ville det være langt hurtigere og billigere at sende vesteuropæerne hjem gennem Tyskland end den tidligere vej, hvor rejsen til Sortehavet gerne tog mindst 16 døgn.

Men denne standsning i transporterne og den stadige tilgang til de russiske samlepunkter for flygtninge, der efterhånden gik i rusen, betød, at antallet af flygtninge på disse steder voksede fra dag til dag. Man regnede med, at ved vor ankomst til Ostachewo var der på dette gods og de andre gårde, der lededes derfra 4—6000 flygtninge. Nogle få uger senere var der mindst 12—15 000 flygtninge.

Det var franskmændene, der regerede, da vi kom til godset. Russerne blandede sig tilsyneladende ikke i det daglige livs gang, men havde overladt hele organisationen til de franske krigsfanger. De havde fået overladt og indrettet et stort køkken, hvor de lavede maden. De fordelte de produkter, som vi fik fra russerne, de slagtede hver dag de til kosten, sædvanligvis kartoffelsuppe, nødvendige kreaturer. Da vi ankom, slagtede de 4—5 kreaturer hver morgen. Inden jeg i slutningen af april rejste til Moskva, var antallet steget til 12—15 kreaturer hver dag. Men også på dette område opstod der vanskeligheder, da russerne efter ordre fra hovedkvarteret eller Moskva om man vil, forbød at slagte drægtige kreaturer og malkekvæg, så det blev til slut ret sløjt med kød.

Den kartoffelsuppe, franskmændene lavede, var god og kraftig kost, men alt andet end netop hvad udsultede og syge flygtninges maver havde godt af. Dertil kom, at de tit sved maden i de store dampkokekedler, de brugte til at koge maden i, så der var altid vrøvl, i sig selv et tegn på, at vi var i færd med at blive mennesker igen, ti kun mennesker, der får det, de kan spise, gør vrøvl over maden.

Vi var derfor godt tilfredse, da godsets næstkommanderende, en ung kaptajn, kort tid efter at vi var kommet, foreslog os, at danskerne skulle organisere deres eget liv og deres eget køkken. Han vidste, at der i en tidligere lejr, ikke langt fra godset, stod nogle kedler, som vi kunne bruge, og i det tidligere hønsehus var der en skorsten, så det kunne vi nok ordne, mente han. Vi slog til. Russerne stillede lastvogne til rådighed, og vi organiserede kedlerne i den tidligere tyske lejr. Der blev muret et par meter på skorstenen for at opnå det nødvendige træk, hønsehuset

blev vasket og rensset så godt som muligt, og kedlerne blev installeret. Vi havde nu vort eget køkken, og fik følgelig også vore egne produkter dertil. Senere skete det samme for det overvældende antal af italienske flygtninge, der efterhånden ankom til Ostachewo.

Kun nogle få dage efter os kom en gruppe engelske underofficerer til godset. De kom fra Stolp, og havde tilbagelagt omtrent den samme vej, som vi havde vandret, og senere kørt med toget den samme strækning. Også de havde fra Konitz til Torn hængt udenpå et tog, ialt en 14—1600 fanger. Men ved den underjordiske sprængstoffabrik udenfor Bromberg var flygtningetoget ved højlys dag blevet angrebet af tyske kampflyvere, der var dykket ned og havde overdænget flygtningene med maskingeværkugler. Resultatet af denne heltedåd var godt 20 dræbte og et lille hundred sårede. Den engelske gruppe havde flere dræbte og nogle sårede. De lettest sårede havde de slæbt med til Ostachewo, hvorfra de blev evakueret til Sortehavet efter få dages forløb.

Vi talte lidt med gruppen. De var alle blevet taget til fange allerede ved Dunkerque. De var efter tilfangetagelsen sammen med titusinder andre blevet tvunget til at marchere mod øst i 5—6 døgn uden hvil, uden mad og uden drikke. Mange, mange var blevet liggende i grøfterne som døde under denne march. De var derefter blevet sendt ud som slavearbejdere til større gårde i Østprøjsen. Der havde de arbejdet i alle de forløbne år. De havde naturligvis, dels fordi de var engelskmænd, dels fordi de modtog hjælp fra Røde Kors, dels fordi landbrugsarbejdet trods alt ikke kunne sammenlignes med koncentrationslejrenes forhold, haft det relativt godt. Ved juletid var de blevet evakueret sammen med deres herskab. De havde, som vi selv havde set det, i vinterens sne og kulde, løbet bag efter de store evakueringsvogne fra nord for Königsberg omtrent til Stettin, hvor de vendte om og søgte tilbage mod Hela. De var blevet befriet samtidig med os i dagene omkring den 10. marts. Men de var i god stand og i strålende humør. De fleste af dem var professionelle, hvervede soldater, der nu engang mente, at det ikke kunne være anderledes, det var deres liv. En af dem havde en polsk pige med sig. De blev gift i Torn et par dage senere, og brylluppet blev fejret på Ostachewo. Det var et mægtigt gilde. Få dage efter rejste de over Sortehavet hjem.

Hver dag skyllede nyt strandingsgods op på disse samlepunkter. En dag kom der en dansker, som øjeblikkelig blev genkendt af en af vore kammerater som en nazistisk inficeret hestehandlersøn fra Randerseggen.

Han var langt nede og utilfreds med tilværelsen, men han fortalte os dog så meget, at vi forstod, hvad det drejede sig om. Han havde været bestyrer af en gård i Polen, som tyskerne havde stjålet. Den blev drevet med russiske slavearbejdere, men han havde naturligvis behandlet dem godt. I julen 1944 havde han givet dem 20 kaniner til deling og haft vrøvl fra SS's side derfor, fortalte han. Da russerne rykkede nærmere, følte han imidlertid jorden brænde under sig. Han tog derfor ind til den danske konsul i Danzig, der udstedte et papir til ham på dansk, hvoraf det fremgik, at han var dansk statsborger og „ikke-krigsførende“. Det lod han, da han kom hjem, oversætte til russisk og slog det op på gårdens hovedindgangsdør. Men da russerne så kom, tog de absolut intet hensyn til det, men styrtede ind, befriede hans slavearbejdere og undersøgte hele gården for våben.

— Tog de noget fra dig, spurgte kammeraten fra Randers, der kendte ham, sarkastisk.

— Ja, jeg havde et par omtrent nye og gode, lange støvler, dem tog de, sagde han forbitret.

Hans kone og barn var syge, og han havde fået dem indlagt på et lazaret længere nordpå. Efter et par dages forløb ville han op og se til dem og forklarede den unge russiske kaptajn, hvad det drejede sig om. Russerne lod ham gå.

En anden dag indtraf en episode, der illustrerer, hvordan livet var i disse dage, hvor en koncentrationslejr fanges lusede og pjaltede dragt var det bedste pas. Vi stod nogle stykker ude i gården og talte med en lille gruppe jødiske kvinder, der var kommet dagen før. De var i en forfærdelig tilstand. Udhungrede, syge, forkomne, opskræmte og nervøse. De havde reddet livet, men det er et stort spørgsmål, om de nogensinde overvandt følgerne af det, de havde været ude for.

Russerne søgte ganske vist med alle midler at hjælpe dem, der var længst nede, men forholdene var primitive. En stab af hovedsagelig kvindelige læger arbejdede døgnet rundt, et lazaret havde de fået oprettet, de mest medtagne blev kørt til sygehusene i Torn. Men det var vanskeligt. Mange holdt sig endnu kun oppe på nerver, vilje og spænding, men for andre meldte reaktionen sig, og de faldt sammen.

Medens vi stod og talte med disse unge kvinder, kom der fra landevejen ind i gården tre nye flygtninge, alle i koncentrationslejrenes karakteristiske påklædning, alle „røde“, altså politiske, og alle tjekkere. De var skaldklippede, men i hvert fald den ene af dem så langt fra så af-

rakket ud, som det normale var for koncentrationslejrfangers vedkommende. En af de unge kvinder trådte ud af klyngen og stirrede vildt på den ene af de nyankomne, mens hendes afmagrede legeme rystede som i feber. Pludselig bøjede hun sig sammen som en tiger og sprang med et uartikuleret skrig lige i hovedet på ham. Der udspillede sig en ubeskrivelig scene. Pigen skreg og kradsede, rev og bed, og fangen var først lammet, derefter rev han sig løs, og så tog fanden ved ham, for fuld spring for han ud af gården og ud over markerne. Nogle menige russiske soldater, der på afstand havde set, hvad der skete, handlede hurtigt. En af dem sprang øjeblikkelig op på en af de mange heste, de havde på godset, og en anden stak ham sin maskinpistol, og så gik det i fuldt firspring efter den flygtede. I løbet af et øjeblik var han indhentet og måtte nu med maskinpistolen i ryggen vende tilbage til godset.

Den unge russiske kaptajn, der var flygtningekommissionens næstkommanderende der på pladsen, var kommet til. Det lykkedes ham at få pigen beroliget så meget, at hun kunne give en nogenlunde sammenhængende forklaring. Hendes beretning gik ud på, at fangen ikke var fange, men SS-mand, og at han i en lejr havde været en af de værste SS-banditter. Han havde således voldtaget hendes søster, før han havde transporteret hende til gaskammeret.

Russerne anbragte fyren i hovedbygningens kælder, hvor de havde indrettet nogle fangeceller. Der blev nu optaget regulært forhør, og efter hvad kaptajnen senere fortalte os, blev det fastslået, at det i hovedsagen forholdt sig, som den unge jødiske kvinde havde fremstillet det.

Nogle dage senere blev den tjekkiske SS-mand ført op af kælderen med hænderne bundet på ryggen. En af de mange russiske drenge, som den Røde arme på sin vej mod vest havde samlet op og taget sig af, blev kaldt frem. Han var i regulær uniform og betragtede sig trods sine kun 15 år også selv som regulær soldat.

Kaptajnen instruerede ham indgående:

Russerne ville ikke bruge benzin for den fyrs skyld. Men han skulle sammen med forhørsrapporterne afleveres til kommandanturen i Torn, der derefter ville foretage det fornødne. Og han skulle gå på sine forbandede ben derind. Drengens opgave var at sørge for, at dette skete fyldest. Han blev nøje instrueret om, at fangen skulle gå seks skridt foran ham, og at han, drengen, til stadighed skulle holde sin maskinpistol skudklar, rettet mod fangens ryg, og forsøgte han at flygte, skulle han skyde ham ned.

Drengen lavede et syndigt vrøvl. Han vidste lige så godt som vi andre,

hvad sagen drejede sig om, og var ikke i tvivl om, at fyren ville blive hængt, når han kom til Torn. Han protesterede derfor vildt og voldsomt mod, at han af den grund skulle gå de fjorten kilometer til Torn og tilbage, i stedet for at man straks skød forbryderen.

Indgående og pædagogisk forklarede kaptajnen drengen, at retten måtte gå sin gang, at det ikke var deres sag at fælde en dom, dertil havde de krigsretterne, og til slut måtte han skrue autoriteten på for at gøre opmærksom på, at det var en ordre, og en ordre skulle adlydes!

Drengen knurrede fortsat, men satte sig dog i bevægelse ad vejen ind mod Torn med fangen seks skridt foran sig. Vi så dem forsvinde i Weichsels dalsænkning, men et par timer efter kom drengen tilbage — alene.

Kaptajnen var over ham som et lyn:

— Hvor er fangen?

— Ham har jeg skudt, grinede drengen. Han gjorde forsøg på at flygte, og så skød jeg ham ned, som jeg havde ordre til, sagde han og rettede sig op.

Kaptajnen rev maskinpistolen fra ham og undersøgte den. Magasinet var tomt. Alle halvfjerds skud var affyret.

Der blev sendt en lastvogn og nogle soldater af sted for at hente liget. De fandt det blot få kilometer fra Ostachewo. Kaptajnen var vred, og dog var det tydeligt, at han forstod drengen. Jeg lærte desværre aldrig den russiske drengs historie at kende, men der er næppe tvivl om, at han havde al mulig grund til personligt at gøre op med en SS-mand, og det var altså det, han havde gjort, da der bød sig en lejlighed dertil.

XV

HR. HUGO VON VEGENER, HANS FAMILIE OG ENDELIGT

Dagene gik. Vi havde kun en times pligtarbejde om dagen. Vi skrællede kartofler, huggede lidt brænde, gjorde rent her og der, men ellers var den lange, stadigt lysere og varmere forårsdag vor egen. Mange søgte på forskellig måde at organisere sig lidt ekstra mad. Purrer og lignende fra parkens drivhuse forsvandt og blev omme bag laderne på åbent bål kogt sammen med oksehaler, nyrer, lunger, og hvad der ellers kunne falde fra, når de franske slagtere om morgenen slagtede dagens kreaturer.

Med en hensynsløshed, der trodser enhver beskrivelse, rev flygtningene laderne ned for at skaffe sig brænde til de åbne bål. Russerne forbød det gang på gang og stillede til sidst geværbevæbnet vagt op for at påse, at laderne ikke helt forsvandt, men det var omtrent umuligt at standse trafikken. Selv kogte jeg endnu en gang en formiddag alt mit tøj for at blive lusene kvit. Vand tog vi fra en lille bæk, det var urent og ildelugtende, men det eneste der fandtes, bortset fra søen i parken, men i den flød det med druknede kreaturer og svin. Vandværket havde tyskerne naturligvis ødelagt, inden de rømmede godset. Det var det sædvanlige.

Jeg holdt mest til i den store park med de udstrakte plæner, der dag for dag grønnedes. Årelang indespærring sammen med andre mennesker gjorde, at man, hvor det var muligt, ønskede at være sig selv. Foråret var kommet, på visse timer af dagen var det endogså muligt at tage solbad i parken.

Nede i den nederste ende af parken lå den før omtalte sø. Lige overfor den lå en pavillon holdt i græsk stil, rund, hvælvet og godt med søjler. Første gang vi så den, undrede vi os over, hvad det kunne være. Vi gik ud fra, det måtte være en tepavillon eller noget lignende.

Men det var et gravkapel. De svære, massive udskårne egetræsdøre med de kunstfærdige smedebeslag var brækket op, og der var fri adgang til slægten *von Vegeners* gravkapel. Inde midt i det høje, hvælvede rum stod nogle svære egetræskister, som også var brudt op. I den midterste lå slægten von Vegeners store mand, Hugo von Vegener i balsameret skikkelse, iført høje, stive flipper, sort slips, sort nyt jakkesæt, sorte strømper og et par helt nye, gammeldags fjederstøvler.

En sølvplade på kistens fodende fortalte, hvem det var. Hr. Hugo von Vegener havde været midt i tredserne, da han havde sagt denne verdens jammerdal farvel. Han var en ret kraftig mand, med tyndt, blondt hår, høj hvælvet pande, aristokratisk næse og et skæg à la kejser Wilhelm.

Ved siden af ham i de andre kister, der også var åbne, lå andre af slægtens medlemmer, men alle i zinkkister. Navnene, fødselsdag og dødsdag stod på en plade på kisterne.

Fuglen og jeg gik os gerne hver morgen en tur ned i den ende af parken og var altid inde for at hilse paa hr. Hugo von Vegener. Under disse besøg opdagede vi, at fra det øverste høje, hvælvede rum førte en vindeltrappe ned i kælderen nedenunder. Der var ravende mørkt dernede, og da kælderen lå under søens vandspejl, var den i tidens løb løbet fuld af vand. I dette rådne og stinkende vand flød et utal af kister rundt mel-

lem hverandre. Hvor mange kunne vi aldrig blive enige om, men mange var det i hvert fald. Det var slægtens mindre prominente medlemmer, der havde måttet tage til takke med kælderens.

Under vore besøg i gravkapellet talte vi af og til i spøg om det meningsløse i, at Hugo von Vegener fortsat skulle have lov til at beslaglægge de udmærkede nye fjederstøvler, da problemet med fodtøj stadigvæk var lige så brændende, som det altid havde været.

En morgen, da vi kom derned, var fjederstøvlerne væk! De var organiseret i nattens løb. Et par spanienskammerater kom lidt efter og udtrykte forargelse over det skete. Det var tydeligt, at også de havde haft fjederstøvlerne i tankerne. Det blev senere påstået, at det var en af de mange italienere, der logerede i laderne, der havde været den dristige og den heldige.

Russerne syntes imidlertid ikke om det skete. For nu greb de ind. De lod alle de von Vegener, der stod i det øverste rum, både dem i zinkkisterne og Hugo von Vegener selv tage ud af deres kister, og de blev begravet i parken bag kapellet. De svære egetræskister blev grundigt vasket og skyllet i søen, og efter at de var tørret i solen, blev de fremtidig brugt til ligene af de fanger, der daglig døde på godset. De stod så i kapellet natten over. Deres kammerater satte en geværbevæbnet æresvagt ved deres kister, og den næste morgen blev de båret op på den lokale kirkegård og begravet der. Kisterne blev imidlertid altid taget med tilbage for at bruges til de næste ...

I en af de mange af godsets små bygninger fandt Fuglen og jeg en dag nogle papirer og bøger, der sikkert var blevet smidt der, da man ryddede ud i hovedbygningen, eller måske allerede da SS overtog gården. Først så vi på bøgerne. Det var slægten von Vegeners litteratur. Igen gjorde vi den erfaring, at gode bøger synes at have været en sjælden vare. Det var mest ungpigebøger og af den letteste og tarveligste slags. Men der var andre, mere interessante ting imellem. Blandt en stabel papirer fandt vi en række karakterbøger, alle fra den samme højere pige-skole eller adelige institut i Berlin. Det var ret morsomt at studere disse karakterbøger år for år. Alle slægtens pigebørn syntes at have gået på denne skole. Sandheden i ære, hvad de mest elementære fag som sprog, regning, matematik, geografi og historie angik, havde det ikke stået alt for godt til med slægtens kvindelige medlemmer, men der fandtes en rubrik, der hed *holdning*, og i dette fag havde alle de små von Vegener

uden undtagelse fået udmærkelse. Ja, i flere tilfælde havde instituttets kvindelige rektor foruden karakteren tilføjet nogle rosende ord om, at det endogså gik fremad, hvad holdningen angik.

Der var også private breve imellem. Det var imidlertid umuligt på grundlag af disse breve at danne sig noget egentligt billede af slægten, men lidt viste de dog. Brevene var fra helt op til tiden for Hitlers magt-overtagelse og enkelte endnu senere. En gammel tante, der boede i Berlin, synes at have haft et vist kraftigt frispreg. I hvert fald raillerede hun temmelig saftigt over „der Führers“ racelære, og det fremgik indirekte, at på et eller andet tidspunkt havde slægten ikke holdt sin ariske sti helt ren. Der var øjensynlig kommet jødisk blod ind i den.

Følgen blev da også, hvad vi senere fik bekræftet af de polske arbejdere på godset, at så snart tyskerne marcherede ind i Polen, blev von Vegenerne fordrevet, og SS okkuperede Ostachewo som en SS-gård.

Ældre polske arbejdere, der huskede Hugo von Vegener, omtalte ham i rosende vendinger. Naturligvis havde der hersket feudale og patriarkalske forhold, men han havde behandlet sine arbejdere human og menneskeligt, og han havde, som industrialiseringen af gården jo også viste, på det landbrugsfaglige område været en foregangsmand. Fuglen fandt nogle regnskaber, som han nøje gennemgik, og efter hans sagkyndige opfattelse havde særlig sukkerkogeriet og brændevinsbrænderiet været et endda særdeles lukrativt foretagende.

De polske arbejdere, der boede i deres fattige rønner omkring godset, var meget tilbageholdende. Når vi talte med dem om, at nu ville Ostachewo blive udstykket, og de ville få jorden, rystede de på hovedet og ville slet ikke høre tale om noget sådant. Det var klart, at de endnu frygtede tyskernes tilbagevenden.

Hvor stærk den lokale befolknings frygt for tyskerne var, fremgår af, at de først nogle få dage, før jeg forlod godset, og efter at russerne havde sat den sidste store offensiv ind mod Berlin, endelig tog mod til sig og betroede de russiske officerer, at der blot en seks, syv kilometer fra godset fandtes en massegrav.

Russerne lod graven åbne. De fandt 8—900 kvinder i den, jødiske og tjekkiske unge kvinder. De havde efter befolkningens oplysning været beskæftiget med at grave skyttegrave i forbindelse med Weichsel. De havde arbejdet i vand til halsen, havde sultet og var blevet pryglet, og da russerne nærmede sig, havde SS så gjort det af med de endnu overlevende.

— Men det værste var dog, sagde en russisk kaptajn, der havde overværet åbningen af gravene, til mig, at de slyngler end ikke havde ofret et skud krudt på de ulykkelige kvinder. De var alle dræbt eller slået bevidstløs med et slag med en jernstang over nakkehvirvlerne.

Inden de sidste danskere forlod Ostachewo, var ikke blot forårsarbejdet omtrent fuldført, men der var truffet de første foranstaltninger til udstykning af korsriddernes, germanernes, von Vegeners og SS's gamle tyske fæstning og forpost på polsk jord.

Endelig tog polakkerne deres fædrelands jord i besiddelse.

XVI

MENS VI VENTEDE

Fra den første dag vi ankom til Ostachewo, havde alle vore bestræbelser været koncentreret om at komme videre. Vi var klar over, at det nu betød at komme til Rusland, da krigen jo endnu ikke var forbi. Vi havde en forestilling om, at over Moskva ville det være muligt for os at komme til Sverige. Vort eneste ønske var at være så nær Danmark som muligt, når det skete.

I Ostachewo blev vi efterhånden godt orienteret om krigens gang og fronternes stilling. Vi havde lejlighed til at høre radio, og efter få dages forløb begyndte man foruden på fransk også på andre sprog at slå den russiske hærberetning op side om side med de vestallieredes.

Det varede da heller ikke længe, før vi fik kontakt med de afgørende myndigheder, der havde med flygtningespørgsmålet at gøre, og det blev ret hurtigt klart for os, at man intet havde at indvende imod, at en lille delegation fik lov til at rejse til Moskva for bl. a. at søge kontakt med frihedsbevægelsens gesandt, Thomas Døssing, og forhandle med de russiske myndigheder om mulighederne for, at hele styrken kunne komme gennem Rusland til Sverige, men den endelige afgørelse trak stadig ud.

Men der skete stadigvæk noget nyt. Flere og flere danskere, som vi enten havde tabt undervejs eller efterladt i Nawitz, dukkede efterhånden op i Ostachewo, og gennem dem fik vi underretning om mange andre kammerater, bl. a. den gruppe, der under Fritz' ledelse havde slået sig ned

i Bromberg. Hvad vore den 10. marts i Nawitz efterladte kammerater angik, havde de oplevet lidt af hvert, efter at vi natten mellem den 9. og 10. marts var draget af gårde. Straks efter at vi var væk, var alle de syge blevet slæbt sammen i et enkelt rum, og Carl var ikke i tvivl om, at hensigten var, at de der skulle tilintetgøres, inden russerne kom. Men alt var som tidligere skildret i opløsning. De SS-vagtposter, der var blevet efterladt, havde ingen lyst til at afvente russernes ankomst, men forsvandt lige så stille et par timer efter, at vi var draget af sted fra Nawitz.

Hen på morgenstunden kom en SS-mand ind i rummet, hvor Carl som sædvanlig arbejdede med at pleje de syge. I lommerne og i bæltet havde han alle de håndgranater, han overhovedet kunne bære.

Han så sig omkring og betragtede det ubeskrivelige sceneri:

— Nu er det sket med os, tænkte jeg, fortalte Carl mig senere, men SS-manden så sig blot omkring, trak på skuldrene og mumlede noget om, at det går jo nok, og så gik han sin vej igen.

— Der var ingen tvivl om, fortalte Carl, at han var sendt med den udtrykkelige opgave med sine håndgranater at likvidere alt levende, der endnu fandtes i Nawitzlejren, men at han af en eller anden grund veg tilbage for det.

Carl, der aldrig gav op, brugte formiddagen til nede i den totalt evakuerede landsby at organisere fødevarer, gæs, ænder, høns, kartofler og hvad han iøvrigt kunne få fat i.

Midt på eftermiddagen kørte den første russiske tank ind i dødslejren, russiske soldater sprang ud og tumlede ind til de syge. De fleste var bevidstløse, men de, der var ved bevidsthed, lo, græd og omfavnede de russiske soldater, der var skrækslagne over, hvad de så i lejren. De slog øjeblikkelig alarm, flere soldater, læger, sygeplejersker og sanitetstroppe kom i løbet af den første dag til. De syge blev i vogne kørt op til et børnehjem, hvor de blev afluset og badet og ført tilbage igen, men denne gang til SS-mandskabsbarakken, som nu var rensat og sat i stand til at modtage de dødssyge kammerater.

— Da jeg vågnede op, liggende helt nøgen på en stiv vogn på vej til børnehjemmet, fortalte Svend mig, troede jeg bestemt, jeg var på vej til krematoriet, og så tabte jeg bevidstheden igen.

Under Carls og nogle raske polakkers ledelse, men under russernes overkommando, begyndte man nu at organisere livet i dødens hule. De syge blev tilset, barakkerne desinficerede, radio blev stillet op, spisestue

indrettet, senge blev organiseret nede i landsbyen, og et par af de værste grønne banditter blev skudt.

Det lykkedes virkelig de russiske læger at redde alle de syge med undtagelse af den nordmand, der, da vi drog af sted, lå ved siden af Fritz M. på bordet og stredes med døden, Thor Våg hed han og han var lærer.

Men det gik langsomt. Den ene uge gik efter den anden, inden de mest medtagne kammerater kom så meget til hæfterne, at der kunne være tale om at sende dem videre. Men efterhånden blev de dog så raske, at man sendte flertallet af dem med en hestetransport fra Nawitz til Bütow, en vanskelig opgave for de afkræftede kammerater, hvem nervelammelsen efter plettyfus endnu plagede. Benene og fødderne var mere eller mindre følelsesløse og ville ikke lystre hjernens kommando.

Men de gennemførte dog turen, og ad forskellige veje kom de fleste af dem altså efterhånden frem til Ostachewo.

De var dog meget syge endnu. Morgenen efter at min gamle kammerat Svend var kommet, kunne jeg ikke finde ham. Jeg troede, han havde sovet i hovedbygningens kælder, hvor der også boede flygtninge, men der var han ikke. Efter flere timers søgen fandt jeg ham i en af laderne, hvor han som et sygt og skræmt dyr havde boret sig ned i halmen. Bukserne havde han gjort fulde, og han kunne overhovedet ikke orientere sig. Vi fik ham sammen med andre af de mest medtagne indlagt på et lazaret, russerne havde lavet, og de fleste af vore folk kom sig forbausende hurtigt. Et par af dem blev dog indlagt på et militærhospital i Torn, den ene blev senere af Dansk Røde Kors mange måneder senere hentet hjem fra Warszawa. Han døde få dage efter på Blegdamsvejens hospital. Det var en af de fire kammerater jeg fra Lauenburg havde sendt som hjælpeekspedition til Nawitz.

Ad mange veje og i mange smågrupper kom disse efterladte kammerater efterhånden til Ostachewo, også de havnede før eller senere i rusen. En lille gruppe, som Robert var fører for, havde fået besked om at melde sig i Ostachewo, men var gået vild og havnede af den grund hos en større bonde, der samtidig var smed. Han var „folketyrker“, men var enestående sovjetvenlig. Han roste russerne ved dag og ved nat, og hvad han ikke gjorde, gjorde hans kone. De var meget interesseret i, at kammeraterne blev hos dem, i hvert fald i nogen tid, og hjalp dem med forårsarbejdet i marken. Vore kammerater havde for så vidt heller ikke noget imod det, men så hændte det hverken værre eller bedre, end at konen en dag, efter at hun havde prist russerne til skyerne, trak kammeraterne ind i

den „pæne“ stue for at vise dem et stort billede af Stalin, der hang på æresvæggen over sofaen.

— Vil I tro, sagde hun, det billede har min mand haft gemt i sin seng under hele krigen, og først nu har vi haft mod til at hænge det op, men nu skal det også blive hængende altid.

— Vi trak lidt højt på smilebåndet, da vi hørte det, fortalte Robert. Den gode Stalin var i *marskaluniform*, og det har vi nu aldrig set før krigen — der var slet ingen tvivl om, at der indtil for ikke længe siden havde hængt en anden stor „statsmand“ i den ramme, men at vore gode venner nu havde fundet det opportunt at skifte, og efter at vi havde konstateret dette, fandt vi det også naturligt at skifte, hvorfor vi i ro og orden trak os tilbage, og vi fandt så også endelig Ostachewo.

Mens vi ventede på besked om, hvad der skulle ske med os, oplevede vi stadig et og andet, som både karakteriserede tilstandene i krigens ødelagte og brændende bagland og russerne.

Efterhånden som antallet af flygtninge voksede, blev det vanskeligere og vanskeligere for russerne at skaffe det nødvendige brød til tusinder af hungrige og desperate mennesker, som hobede sig op, særlig efter at transporterne til Sortehavet standsede. Det var meget brød, der skulle til. Vi fik den Røde armes frontrationer, hvilket vil sige mindst 900 gram brød om dagen. Mel havde russerne tilsyneladende nok af, men det kneb med at få brødet bagt, da tyskerne under tilbagetoget havde ødelagt de bagerier og ovne, de kunne overkomme.

Alle muligheder blev forsøgt. Således blev der udtaget en kommando af bagere, hvoriblandt var nogle nordmænd og andre, der hævdede, at de havde forstand på at bage brød, og de blev sendt til en landsby en snes kilometer fra os, hvor der fandtes en bybageovn, som russerne mente kunne bruges. Men vi fik stadig ikke det nødvendige brød, som vore maver hungrede efter.

Men russerne er ordensmennesker. Kunne de ikke skaffe os brødet, skulle vi have melet, for vi havde krav på vore rationer.

Hver aften når vor gruppe i det af russiske underofficerer bestyrede magasin hentede næste dags ration af kød, salt, sukker, tobak osv., skulle vi også aftage et kvantum mel, der svarede til den brødration, man i øjeblikket ikke kunne skaffe os. Vi protesterede og argumenterede og søgte at gøre magasinforvalteren begribelig, at når de ikke havde mulighed for at bage brødet, var vore muligheder naturligvis endnu ringere, men intet kunne rokke hans ligevægt! Vi havde ikke blot ret til, men vi havde krav

på brød eller mel, og når de intet brød havde, skulle vi have melet. Basta!

— Iøvrigt, sagde han, en soldat skal under alle omstændigheder selv kunne bage sit brød. Hvorfor tager I ikke nogle af de tyske stålhelme, der ligger og flyder ude på markerne, dem kan man udmærket bage sit brød i!

Nå, senere overvandt russerne vanskelighederne, og vi fik igen vor daglige brødration, men historien illustrerer, synes jeg, både russernes hæderlighed og en måske nok lidt bureaukratisk opfattelse af tingene.

Vi sad en aften nogle stykker ovre i forpagterboligen, som vi kaldte den, og hørte i radioen de sidste frontnyheder og lyttede til salutterne fra Moskva. Vi var både skandinavere, franskmænd, englændere, hollændere, grækere, italienere, jugoslaver og flere andre nationer samlede i et rum, hvor samtidig russiske officerer sad og arbejdede med registrering af flygtningene og førte regnskaber.

En af de ledende officerer, en ung kaptajn, kom hen til Fuglen og mig og inviterede os ind på sit værelse. Det var ikke større, end at der lige kunne stå en seng, et bord og en stol. Vi sad på sengen og han på stolen og talte sammen hele den aften. Han kendte os fra tidligere samtaler, og vidste, at vi begge havde et personligt kendskab til Sovjetunionen, og at vi var meget interesserede i at få at vide, hvordan det så ud derovre efter fire års krig, terror og ødelæggelse.

Men først talte han længe om Stalingrad. I Stalingrads rygende ruiner havde han modtaget sin udnævnelse til kaptajn. Som officersaspirant havde han kæmpet med siden den 22. juni. Med kortet over Stalingrad foran sig på bordet skildrede han indgående for os, hvordan slaget havde udviklet sig, hvordan russerne til slut kun havde holdt nogle få hundrede meter på den vestlige flodbred, og hvordan omringelsen og tilintetgørelsen af general Paulus' arme havde fundet sted.

Hans drengsansigt spillede i lys og skygge, i spænding og afslappelse, mens han fortalte os om historiens måske mest afgørende slag.

Vi lod ham tale ud og vendte igen tilbage til spørgsmålet om Rusland.

— Jo, sagde han, han havde for nogle måneder siden for første gang været hjemme i Moskva på orlov. Han havde set det skændede, hærgede og brændende bagland. Men alt dette vil I selv få at se, når I nu om kort tid rejser til Moskva, sluttede han.

— I spørger om, hvordan moralen er, fortsatte han, må jeg svare ved at give et eksempel. Da vi — den Røde arme — havde sejret ved Stalin-

grad, besluttede minearbejderne i Moskvadistriktet ikke at stige op af gruberne i seks uger, men blive dernede, arbejde så længe de kunne holde ud, spise, sove og igen arbejde, så længe deres fysiske kræfter strakte til, med det ene formål at fremskaffe så mange kul til industrien og transporten som muligt for derigennem at fremskynde sejren og vinde freden. De gennemførte deres beslutning.

— Sådan er sovjetfolkets moral. De vestlige magter synes aldrig at ville lære at forstå hvorfor. De har endnu ikke forstået, at det russiske folk har noget at slås for, som intet andet folk i verden har, og at det derfor har udtømmelige fysiske og moralske reserver.

Han tav og hævdede sit vodkaglas:

— Lad os drikke en skål for sejren og for freden, den helbredende, lægende, skabende og opbyggende fred, en skål for mennesket og dets arbejdsskabte fremtid!

Vi tømte vore glas, og længe sad vi ved vinduet og så i den stille, lune aprilaften ud over Ostachewos frugtbare marker, til de i horizon- tens dis fortonede sig i Weichelflodens dalsænkning.

Endelig fik vi besked om, at nu var rejsen til Moskva bevilget. Fuglen, Ove, Svend, Ludvig og jeg blev fra yderst til inderst ikklædt den Røde armes sommeruniform, der består af skjorte og underbukser af hvidt svært hørlærred, små marchstøvler, knæbukser, viklers, den kendte bluse, der hænger udenpaa bukserne, og uniformskappe. Alt var rent og nyt. Intet menneske havde nogensinde haft det på før. En mærkelig følelse efter at have levet i skidt, lus, pjalter og stank i så lang tid.

Den 21. april om aftenen stillede en kaptajn fra Torn, som vi tidligere havde forhandlet med, i Ostachewo med en lastbil. Nu var det afgang. Han forklarede os imidlertid omhyggeligt, at evakueringstogene fra Torn til Moskva normalt brugte 16 døgn til turen, hvorfor vi for en sikkerheds skyld skulle have proviant med for 16 døgn.

Hvor meget dette beløb sig til for fem mand, forstår man, når man får at vide, at vi skulle have 900 gram brød pr. dag pr. mand plus konserves, sukker, te, tobak, altså kort sagt hvad der svarede til arméens frontrationer.

Vor proviant fyldte flere store, uhåndterlige sække, og jeg skal indrømme, at jeg igen var betænkelig ved situationen. En transport på 16 døgn i et overfyldt evakueringstog stod, efter hvad vi kendte til transportforholdene, absolut ikke for os som noget tillokkende. Men dog var

vi i godt humør, vi tog afsked med kammeraterne og lovede at gøre for dem, hvad vi kunne, og så gik vejen tilbage til Torn, men denne gang i bil.

Undervejs forklarede kaptajnen os, at der muligvis ville gå et par dage, før vi fik lejlighed til at rejse, og at vi så længe ville blive indkvarteret i en stor russisk flygtningelejr i Torn.

XVII

DEN RUSSISKE SAMLELEJR I TORN

Den lejr i Torn, vi midlertidig blev anbragt i, havde et enormt omfang. Den lå i en tidligere gammel park og afgrænsedes til den ene side af spredt bebyggelse og åbne marker og til de andre sider af byen, jernbanen og Weichelfloden. Der lå indenfor lejrens område i hundredvis af barakker, som tyskerne havde bygget i krigens begyndelse til tvangsudskrevne civilarbejdere, der arbejdede i Torns krigsindustri. Følgelig var barakkerne ret gode. De havde støbt fundament og var indrettet til boliger og adskilte sig i det hele taget fra barakkerne i koncentrationslejrene, som vi kendte alt for godt. Der var således køkken i hver enkelt barak.

Der lå også udenfor lejrens område flere større villaer, som nu var taget i brug til administration og bolig for de sovjetofficerer, der ledede lejren, eller til sygehuse og lazaretter. Nogle få mandlige og et utal af kvindelige læger og sygeplejersker var døgnet rundt beskæftiget med at reparere de menneskelige skader, der kunne repareres i den lejr.

Hvem var det da, der befolkede lejren? Det var røvede russiske mennesker, mænd, men flest kvinder og børn, som nu var blevet befriet fra slaveriet og her længselsfuldt ventede på mulighed for at komme med de store evakueringstog østpå, hjem til Rusland.

Hvor mange tidligere slavearbejdere, der var i lejren, er vanskeligt at sige, men der var nok mindst 20 000. Om søndagen gik vi rundt og orienterede os i lejren. Det første, der slog os, var den gennemførte renlighed overalt. Lejren var organiseret efter ganske bestemte principper. I hver barak var der et valgt råd på tre personer, der sørgede for renlighed, afhentede dagens rationer, holdt orden og disciplin, og som sørgede for, at de syge og svage kom under lægebehandling, samt endelig

blev taget med på råd, når der blev udtaget enkelte flygtninge og hele familier, der skulle sendes hjem. Disse barakråd løb sammen i et fælles lejrråd, der sammen med lejrens ledende officerer havde den øverste myndighed og det afgørende ord i ethvert spørgsmål indenfor lejrens område. Lejren havde sin egen avis, der var slået op flere steder, ligesom der overalt i parken var opstillet højtaltare, der bragte de sidste frontnyheder og meddelelser fra Sovjetunionen eller underholdt de ventende med sang og musik af Ruslands store kunstnere.

Søndag eftermiddag var der stor friluftskoncert i lejren, og en mindre koncert i en restauration, der tidligere havde været centrum for parkens fredelige forlystelses- og friluftsliv. Vi gik til den mindre koncert indendørs, hvor tidligere slavearbejdere og medlemmer af den Røde arme afslørede sig som fremragende professionelle kunstnere.

Straks vi kom til lejren lørdag aften, var vi blevet indkvarteret i en stor villa. Vi fik anvist et værelse i den øverste etage. I værelset stod opredt fem feltsenge med rene lagner og tykke tæpper. For første gang siden den 2. oktober 1943 lagde vi os den aften til rette i en rigtig seng, en i sandhed mærkelig følelse.

Men inden vi kom så langt, skulle vi først spise. Vor kaptajn kom op til os og sagde med et smil, at vor rejseration kunne vi godt lade stå, så længe vi ventede her, spiste vi sammen med ham. Vi begav os derfor ned i villaens kælderetage, hvor der var et stort køkken og et stort spiserum. Her spiste de officerer, der boede i den store villa. Køkkenet blev bestyret af en ældre russisk kvinde, der i fire år havde været slavearbejder for tyskerne. Til sin rådighed havde hun 3—4 unge piger, der dels hjalp hende i køkkenet, dels holdt rent i værelserne.

Der sad et par yngre officerer og spiste, da vi kom ned. Vi fik tre retter nærende og veltillavet mad, først den uundgåelige suppe, så en kødret med kartofler til og endelig dessert.

For første gang i halvandet år spiste vi civiliseret mad på en civiliseret måde. Den russiske kvinde, der bestyrede køkkenet, vidste naturligvis, at vi kom fra en koncentrationslejr, og da hun selv havde været slavearbejder, vidste hun også, hvad det betød. Som en jysk bondekvinde i min barndom pressede hun os på rørende og omsorgsfuld måde til at spise mere og mere, og hun var nærmest lidt fornærmet, da vi endelig erklærede, at nu kunne vi ikke mere.

Midt under vore anstrengelser for at sætte så meget til livs som muligt, begyndte hun pludselig at skælde de to unge officerer ud. Og efterhånden

forstod vi, hvad det var, hun var gal over. De havde aftenen i forvejen haft et lille gilde, og dertil havde de fremskaffet både vodka og vin, men de unge officerer havde drukket det altsammen, og nu var hun pludselig blevet vred over, at de ikke havde levnet et glas vodka og en flaske vin til de danske kammerater, der trængte så hårdt til det.

— Forbandede slughalse, det er det, I er, sluttede hun sin skylle til de unge officerer, der syntes at more sig hjerteligt over hendes vrede.

Inden vi gik til ro, kom vores kaptajn, som vi kaldte ham, igen op til os. Nu ville han snakke realiteter. Kort, knapt og klart forklarede han os følgende:

— Der går et evakueringstog her fra Torn mandag med ialt ca. 1800 flygtninge. Det må vi under alle omstændigheder tage med. Men hvis vi skal rejse med denne transport hele vejen til Moskva, vil det efter al sandsynlighed tage ca. 16 dage, da disse tog altid må holde tilbage for krigsnødvendige transporter. Vi har i dag den 22. april. Jeg skal ikke mere tilbage til fronten, og jeg vil ikke lægge skjul på, at mit højeste ønske er at være i Moskva inden 1. maj.

— Det kan lade sig gøre, fortsatte han, men forudsætningen er så, at vi i ordets bogstavelige forstand tager alle muligheder og benytter os af enhver chance for at komme østover, når, hvor og hvordan den så end er. Jeg tror, jeg har mulighed for at føre også jer igennem på den måde, så vi når Moskva inden 1. maj, men jeg siger jer på forhånd, at det bliver anstrengende, enerverende, og at vi vil møde mange vanskeligheder. På den anden måde ved vi med sikkerhed, at vi når frem, men det vil også blive en forbandet langvarig og vanskelig tur.

— Hvad mener I?

Vi talte om det og blev enige om at modtage kaptajnens tilbud, da også vi ønskede at komme frem så hurtigt som muligt, og heller ikke havde noget imod at være i Moskva 1. maj — sejrens 1. maj.

— Godt, sagde han, så er vi altså enige, men vi må også være enige om, at I ikke laver vrøvl bagefter, når vanskelighederne melder sig. I må i et og alt rette jer efter mine anvisninger, være på tærne hurtigt og rapt, hvor der er den mindste mulighed for at hænge på et tog, selv om I skal ligge ovenpå eller hænge fast nedenunder det!

Det lovede vi ham og gik til ro i rene, hvide senge for første gang i flere år.

XVIII

UNDERVEJS TIL MOSKVA

Meget tidligt om morgenen den 23. april 1945 blev vi purret ud. Efter et godt morgenmåltid med rigtig kaffe var vi klar til at starte til banegården. Kaptajnen havde i løbet af søndagen på en eller anden måde fået fat i en mand med en lille vogn og en hest. Han transporterede vor 16 dages proviantration samt nogle store kufferter og pakker, som kaptajnen skulle have med sig hjem til Moskva ned til banegården.

På et særligt spor langt udenfor den egentlige banegård holdt et uendeligt langt tog, bestående af hårde 3. klasses polske jernbanevogne. De var, da vi ankom, allerede fyldt til randen af tidligere russiske tvangsarbejdere og fanger, der nu var på vej hjem. Mange af flygtningene så ud til at have siddet i toget hele natten. Bænke, bagagenet og gulvet flød med pakker og bylter, madvarer, kogeredskaber og alskens pakkenelliker. Tæpper, sengeklæder og gud ved hvad fyldte op overalt.

Det holdt hårdt at finde et hjørne, hvor vi seks mand plus vor omfangsrige bagage og proviant kunne anbringes, men til slut lykkedes det dog, og efter en lang ventetid satte toget sig endelig i bevægelse mod øst.

Jeg kiggede mere på menneskemylderet i vognen end på landskabet udenfor. Der var mænd og kvinder i alle aldre og sikkert også af alle livsstillinger. Der var gamle udslidte mænd med ludende holdning, men stadig med den ro og sikkerhed i de hærgede ansigter, der i så høj grad præger den russiske bonde. Der var gamle, moderlige kvinder af den slags, vi havde mødt på Pommerns landeveje og i Tukla Heide, der var unge mænd og rene drenge, der var unge, livsglade kvinder, mindre børn, ja der var også flere spædbørn i vores vogn. Det var et forunderligt syn og en forunderlig stemning i den store familievogn, som kun var en enkelt af de mange i toget hjemad mod Rusland.

Her sad en gruppe og spiste deres mad, her et par kvinder, som var i færd med at skifte bleen på et barn, der igen andre kvinder, der tyssede på et lille grædende væsen og søgte at finde så meget plads, at de kunne rede det et leje, andre steder pakkede man ud eller pakkede man ind.

Vi havde ikke kørt ret længe, før de nede i vognens ene hjørne begyndte at synge. Det var en gruppe unge piger, der sang en russisk folkesang, snart faldt hele vognen ind i sangen, og når den ene tilsyne-

ladende uendelige folkevise var sunget færdig, begyndte man straks på en ny.

Ingen, der var med i dette ejendommelige tog, skulle, hvis han lukkede sine øjne og lod være at se på de hærgede ansigter, tro, at det var koncentrationslejrfanger, slavearbejdere, røvede og skændede mennesker, som i årevis havde været slaver for det tyske herrefolk, og som for manges vedkommende enten i Rusland eller i Tyskland havde mistet det kæreste, de ejede.

De var spændt til forventningens og glædens bristepunkt, som en flok skolebørn i Danmark, der er på deres første store skoleudflugt. Og ingen af dem syntes at skænke det en tanke, at de havde 16 døgn foran sig i denne vogn, før de nåede Moskva, og mange af dem skulle sikkert videre endnu derfra mange dagsrejser. Og hvad ville de så finde, når de kom hjem? For de flestes vedkommende var der sikkert ikke noget hjem, men alligevel var det tydeligt, at de alle var besjælet af en eneste stor følelse, de skulle hjem, hjem til Rusland, og det var dem nok.

Jeg rev mig løs fra det ejendommelige, men skønne og betagende sceneri i vognen og så ud af kupeens snavsede og revnede vinduer for at betragte landskabet, vi kørte igennem. Vi kørte langs Weichsel. Det var et frodigt landbrugslandskab, vi befandt os i. Arbejdet var tilsyneladende i gang på alle marker. Men det var også tydeligt, at der havde fundet kamphandlinger sted. Mange bygninger i landsbyerne var brændt, stationsbygningerne sprængt og de store broer over Weichsel helt eller delvis ødelagt, men trods dette gik livet og arbejdet sin gang. Polen var i færd med at så for endelig efter lange og bitre, blodige år selv at kunne høste.

Når vi engang imellem holdt stille på en station for at give plads for modgående tog, belasset med splinternyt krigsmateriel og soldater på vej mod Berlin, så jeg det samme sceneri, som jeg kendte fra Sovjetunionen for mange, mange år siden. Bondekoner mødte op på perronen med deres kurve med brød, æg, mælk, ja endogså stegte eller kogte høns og ville handle. Jeg bemærkede straks, at penge ikke syntes at interessere, men det gjorde derimod varer, det var overhovedet kun tuskhandel, der fandt sted. Flygtningene havde under deres march mod øst organiseret forskellige ting og brugsgenstande, men særlig syntes tøj, også brugt tøj og bomulds- eller celluldsvarer at være i høj kurs. Handelen gik livligt, og der blev på stationen skaffet kogende vand til tekedlerne, og så kørte vi igen.

Således fortsatte vi til hen over middag, da vi endelig nåede Kutno, der har indskrevet sit navn i den anden verdenskrigs historie, fordi det var omkring denne by, Hitler i septemberdagene likviderede den kun delvis mobiliserede polske hær.

I Stutthof havde jeg talt med mange, der havde været med den gang. Med bitterhed talte de om kapitulationen, om oberst Beck og deres officerer, og med had nævned de, hvad der var sket med dem, efter at de var blevet tvunget til at kaste deres våben.

I tre dage havde de hverken fået mad eller vand, og da de endelig den fjerde dag fik en skål suppe, var den så salt, at de bagefter led de forfærdeligste kvaler af tørst, og der gik så igen et døgn, før de overhovedet fik noget at drikke. De var af den bestemte mening, at denne behandling var led i en i forvejen vel gennemtænkt plan for at kue dem og straks gøre dem til mere brugbare slaver for det nazistiske herrefolk.

Vort tog kørte ikke længere. Spørgsmålet var altså, hvor længe det ville vare, før der i Kutno blev stillet et nyt tog sammen, der kunne videretransportere de mange evakuerede. Der kunne gå flere dage, sagde man, det kunne måske også ske i løbet af dagen, noget bestemt kunne man ikke sige. Flygtningene fik imidlertid ordre til at blive i vognene, indtil de fik nærmere besked.

— Her må vi tage chancen, sagde vor kaptajn, efter at han havde orienteret sig lidt. Ud af toget med alle pakkenellikerne, og vær klar til at handle, så snart jeg siger til.

Vi stod på en høj rampe og holdt vagt ved vor dyrebare proviant, mens kaptajnen for rundt fra Herodes til Pilatus for at finde ud af, hvilke muligheder der var. Snart talte han med en togmand, snart med en officer, snart søgte han at udfritte en lokomotivfører, der holdt med sit lokomotiv med dampen oppe. Vi hørte ham argumentere vildt og voldsomt ovre ved en lang togstamme, der tilsyneladende bestod af tomme godsvogne, som rangeredes frem og tilbage. Vi så ham vise sine papirer og hørte ham pukke på sin rang, og Fuglen mente også, at han skamløst udmalede, hvad det var for en vigtig transport, han hurtigst muligt skulle føre til Moskva, men lige meget og lige lidt hjalp det, han kunne ikke få nogen besked.

Efter nogen tids forløb vinkede han os rasende over til sig ved siden af nogle ramponerede og delvis ødelagte godsvogne, og da vi stod der med alle vore sække, rygsække, tæpper og hans oppakning, fik han pludselig travlt:

— Op på taget af den vogn der, skreg han, hurtigt, hurtigt! Det var

nu lettere sagt end gjort. Vore kræfter var ikke store, og vore sække og oppakning tunge. Men ved fælles hjælp kom vi dog op på taget af vognen og fik også vore sager med derop, og i samme øjeblik begyndte toget at køre mod øst.

Kaptajnen så sig et øjeblik om, så skreg han:

— Her kan vi ikke være! Vognen er for høj, vi bliver knust under den første bro, vi kører under. Over i vognen bagved i en fart! Det lykkedes os virkelig, mens toget var i fart at klatre ned på pufferne og lange vore sække over i den anden vogn og selv komme derover. Men der var mange mennesker i den ny vogn, så mange, at vi måtte stå op.

Der gik imidlertid ikke ret lang tid, før kaptajnen på en station var nede for at rekognoscere og fandt en almindelig godsvogn med skydedøre til begge sider. Den tørnede vi ind i, og her var der i hvert fald læ i modsætning til den åbne, lave vogn, vi hidtil havde stået op i.

Men der var mange unge mennesker i den i forvejen. Det var unge polakker, der spiste deres mad, sang og trallede og vinkede til og spøjte med enhver pige, der viste sig på stationerne. De var i strålende humør. De var alle i alderen fra 18 til ca. 25—26 år og ikke nær så udmarvede som de mennesker, vi hidtil havde set mest til. Gang på gang når vi holdt ved en station, og der passerede et russisk militærtog med tanks og kanoner på vej mod Berlin, råbte de hurra og vinkede og lo.

Da vi havde fået os anbragt i et hjørne af vognen, begyndte både vi og kaptajnen at tale med dem for at få at vide, hvad hensigten med deres rejse var.

— Jo, de skulle da til Ljublin. Regeringen havde indkaldt alle årgangene af de unge polakker, som i krigsårene ikke var blevet militært uddannet. De skulle nu møde som rekrutter. Vi spurgte dem nøje ud om, hvad de mente om Ljublinregeringen.

De så forbavset på os.

— Ljublinregeringen? Det er vores regering, det er Polens regering, og når den kalder os under fanerne, lyster vi naturligvis. Forhåbentlig bliver vi uddannet så hurtigt, at vi kan være med til den sidste afregning med nazisterne.

— Ved I ikke, at der også er en polsk regering i London? spurgte kaptajnen.

— Jo, de lo, det ved vi meget godt, men Ljublinregeringen er vores regering. Den er Polens regering.

— Hvorfor er den det? spurgte kaptajnen.

— Fordi den har givet det polske folk jord!

— — —

Polakkerne fortsatte med sang og skæmt, og jeg greb mig selv i at sidde på en af vore store brødsække og tænke på den dag i tyverne, da jeg sammen med hundreder af andre unge danske mænd sad i et tog på vej mod Viborg for der at stille som rekrut. Hvilken forskel! Her glæde, tilfredshed, ja begejstring over at skulle i trøjen, der surhed, mismod og tørre beregninger over, hvor meget det nu kostede den enkelte at springe soldat i 5 måneder.

Ved en eller anden station, hvor vi holdt længe, sprang pludselig en russisk „soldat“, hvilket vil sige en officersaspirant ind i vognen til os med en lille håndkuffert i den ene hånd og hilste stramt militærisk på kaptajnen. De talte lidt sammen. Vi forstod, at soldaten skulle til Moskva, til videre uddannelse. Han var i strålende humør, og han lagde ikke skjul på, at han aftenen i forvejen havde deltaget i en mægtig afskedsfest, der øjensynlig sad ham i kroppen endnu.

Da vi gjorde i stand til at spise et forsvarligt måltid mad, forsvandt han ned på perronen et øjeblik og kom så tilbage med et par flasker vodka og et fintbrød. Sagen var den, at han havde ingen rejseration med. Fra kammerater, der havde gjort turen før ham, kendte han forholdene. Han havde derimod i sin kuffert forskellige stoffer, silke og lignende, og med disse ting vidste han, at han kunne handle sig til mad og drikke på vejen til Moskva, og hvorfor så slæbe en stor rejseration med sig. Sådan så han nu på det.

Han fik brød og konserver af os, vi delte broderligt hans fintbrød og vodka, alt mens vi igen kørte videre. Af en samtale kaptajnen havde med ham bagefter, forstod vi, at kaptajnen optog ham i vort rejseselskab, og at han skulle være kaptajnen behjælpelig med, at vi alle kom til Moskva så hurtigt som muligt. Det var soldaten med på, og så var den pagt sluttet.

Jeg sad på en brødsæk i vognens hjørne, og her faldt jeg under polakernes vedvarende sang i søvn.

XIX

WAR SZAWA —

Det var hen på aftenen, da vi endelig nærmede os Warszawa, eller rettere det, der engang havde været byen Warszawa. På lang afstand havde vi stået i vognens dør og stirret ind mod millionbyen ved Weichsel-

floden, men så langt øjet rakte, så vi kun ruiner og atter ruiner. Nu holdt vi i udkanten af byen, og alt tydede på, at vi ville komme til at holde der længe. Der lå den aften et underligt hvidt skær over Weischeldalen, der ligesom gjorde hele synet mere drømmeagtigt og uvirkeligt midt i dets uhyggelige virkelighed.

Vi var nu alene i vognen, de unge polakker havde på en tidligere station forladt os for at skifte tog i retning af Ljublin.

Jeg stod stadig i vognens skydedør og kunne ikke få øjet fra ruindyngen eller rettere grusdyngen, thi i de færreste tilfælde stod blot rester af husenes mure tilbage. Men hist og her inde blandt grushobene skimtede vi et flakkende lys, og i de nærmeste ruiner så vi mennesker bevæge sig. I skråningen op mod jernbanelinien havde mennesker gravet sig jordhuler, hvis indgange var dækket med jernplader eller bølgeblek.

Engang for mange, mange år siden kom jeg på et gennemrejsevisum gennem Warszawa. Det var i Pilsudskis tid. Da der var et par timers ophold, vovede jeg mig lidt ud fra hovedbanegården og gik en tur i byens centrale del, der med sine træbelagte gader, sine patricierhuse, sine stormagasiner, de store mondæne restaurationer, de mange kuske og hyrevogne syntes at være en tro kopi af de store russiske byer før revolutionen.

På denne lille tur havde jeg fået et indtryk af en by med skarpe grelle skæl mellem fattigdom og rigdom. På det samme fortov, hvor officerer i prangende uniformer promenerede med deres efter sidste parisiske snit udstyrede damer, gik eller lå tiggere i pjalter og laser.

Mine tanker gik videre til septemberdagene 1939, da Hitler og Göring uden militær grund, men blot som en demonstration overfor verden skånselsløst bombarderede Warszawa. Kammerater i Stutthof der havde været med, havde fortalt mig tilstrækkelig om denne Luftwaffes første illustrationsprøve.

Men tankerne om Warszawa pressede sig videre på. Jeg så for mig byens ulykkelige jøder blive drevet ind i Ghettoen, jeg så nazisterne lægge en mur omkring denne Ghetto, og som jeg stod og stirrede ud over den udslattede by, var det, som jeg kunne se de jødiske slavearbejdere dag efter dag smugle våben ind i den dødsdømte Ghetto. Jeg så jøders ældsteråd træffe beslutning om hellere at lade det hele få en ende med forskrækkelse end en fortsat forskrækkelse uden ende, og koldblodigt beslutte den heroiske opstand, som de måtte vide, ville koste hver eneste jødisk mand, kvinde og barn, selv i moders liv, livet. Det var som jeg

for mine øjne så jødernes desperate, fortvivlede kamp til sidste mand, kvinde og barn og nazisternes djævelsk systematiske udslættelse ikke blot af de få overlevende, men af hele den bydel, de havde gjort til jødisk Ghetto. Jeg så dem antænde de sidste huse, hørte kvinder og børns skrig, hørte nazisternes vanvittige latter og maskingeværernes salver, indtil alt forstummede og alt var udsløttet, alt levende indenfor Ghattomurens område.

Den heltepos, der her blev skrevet af et folk, som kæmpede og stadig kæmper for livet, er måske endnu ikke nedfældet på noget papir og bliver det måske heller aldrig og dog, jødernes Warszawaopstand vil blive stående i historiens blade, så længe der overhovedet findes en historie om menneskehedens kamp for ret og retfærdighed.

Og mine tanker gik videre til den heroiske, men af politiske grunde fejlagtige opstand i Warszawa i efteråret 1944. Jeg husker endnu, hvordan det virkede, da vi ad illegal vej fik de første forvirrede meddelelser i Stutthof, mine polske kammeraters stolthed, angst og afventende fortvivlelse.

Der arbejdede lige ved siden af mig en polsk godsejer, han tilhørte den kaste i mellemkrigstidens Polen, der ikke blot havde valgret, men var valgbar til det polske senat. Han havde været senator. Det var en ældre, meget tilbageholdende og tavs mand. Det var yderst sjældent, vi talte sammen, og han havde aldrig lagt skjul på, at han var anti-kommunist. Dog havde han engang fortalt mig, at mens han studerede ved Berlins universitet havde han sammen med tyske studenter været en tur i København, hvor de var blevet modtaget på universitetet og landbohøjskolen. Særlig den sidste havde han stor respekt for, og han fremhævede i rosede vendinger dansk landbrugs videnskabelige grundlag og den danske bondes tilegnelse af videnskabelige metoder i det praktiske arbejde.

Et par dage efter at opstanden var brudt ud, henvendte han sig selv til mig. Han var syg af spænding og stolthed og dump fortvivlelse:

— Jeg ved ikke hr. Martin, sagde han, hvordan det er, jeg har det i disse dage, jeg er både bange og stolt, jeg ved ikke, om De forstår en sådan følelse?

Jeg forklarede ham mit syn på opstandens politiske baggrund og dens muligheder, men tilføjede, at vi danske i lejren i dybeste respekt og beundring bøjede vort hoved for Warszawas heltemodige rejsning mod nazisterne.

— Ja, sagde han, jeg skal sige Dem, både min søn og min datter er

i Warszawa. I lang tid har undergrundsbevægelsen trukket alle unge mennesker til Warszawa, og også min søn og min datter fulgte kaldet.

— Jeg ser dem vel aldrig mere, men dør jeg her, er jeg stolt over at vide, at også noget af mit blod flød i Warszawa, Polens gamle, helleglige by.

Mine tanker fortsatte med at kredse om, hvad jeg vidste om den by, der nu i aftenens hvide skær lå som en grusdyngede foran mig, så langt jeg kunne se. Jeg huskede hvordan de første fanger efter opstanden kom til Stutthof, jeg huskede hvordan de havde fortalt om, at tyskerne inden de gik til den systematiske beskydning og sprængning af Warszawa, gade for gade, bygning for bygning, havde ladet meddele, at dem der overgav sig frivilligt, ville der intet ske. Jeg huskede tydeligt hvordan det var gået dem, der fulgte opfordringen. Først var de blevet plyndret for alt, og dernæst efter sult, tørst, mishandlinger og transporter havnet i koncentrationslejre, deriblandt mange, mange tusinder i Stutthof. Og jeg huskede dem, der kom senere, deriblandt unge piger i uniform. Det var tydeligt, at det var den polske overklassens børn. De havde holdning og rejstning, de lyste af trods, men gik for de flestes vedkommende hurtigt tilgrunde sammen med de russiske kvinder, der i lejrens sidste periode blev stuvet sammen i de jødiske kvindelejre.

Jeg mindes min kapo fra NEODOMBAU, Knaben, der i efteråret 1944 blev iført SS-uniform sammen med mange af lejrens grønne forbrydere og sendt ud til partisanbekæmpning.

De var også blevet brugt til nedkæmpning af opstanden i Warszawa sammen med tusinder af ligesindede eller opdrættede banditter.

I november eller måske var det i december måned kom Knaben tilbage til lejren i en kort tid, før han blev sendt et andet sted hen til lignende velsignelsesrigt arbejde. Han fortalte glædesstrålende om, hvad han havde oplevet i Warszawa. Særligt var der en episode, der tiltalte ham meget. Sammen med andre forbrydere og SS-banditter havde han været med til at storme et hus. De mandlige forsvarere af huset var i sidste øjeblik flygtet over tagene til det næste hus, men tilbage i de øverste etager fandt banditterne op mod 100 forskræmte kvinder og børn. Efter at de havde voldtaget alle de unge kvinder, de kunne overkomme, drev de flokken ned i ejendommens kælder, hvor de så kastede deres håndgranater ind i klyngerne af kvinder og børn, så længe de overhovedet kunne iagttage liv. Knaben blev ved og ved med at gentage denne fortælling, mens hans store, dumme øjne sløredes og hans mund flød med fugtighed.

Han berettede også, hvordan han havde været med til systematisk at sprænge hus efter hus i luften, og her stod jeg nu i en ejendommelig

mælkevid aften i døren af en jernbanevogn og så ud over resultatet af disse gerninger. For mine øjne lå ruinerne af en by, der engang havde et indbyggerantal, der var omtrent dobbelt så stort som Københavns.

Kaptajnen og Fuglen stod ved siden af mig i waggons dør:

— Ja, kære kammerater, sagde kaptajnen langsomt, efter at han længe, som vi, i sine egne tanker havde stået og betragtet ødelæggelserne, ja, dette er altså nazisternes værk.

Kun på den østlige flodbred, i bydelen Praga, kunne man tale om, at der endnu var en by. Denne bydel blev som bekendt ret hurtigt besat af russerne, den var naturligvis stærkt hærget, men langt fra ødelagt i den målestok, som tilfældet var med Warszawa.

— Gå med soldaten over i ruinerne og prøv om I ikke kan finde noget olje, vi må se om vi ikke kan skaffe os en lampe til natten, sagde kaptajnen til mig, jeg ser der er lys derhenne, så et eller andet må de vel have.

Soldaten og jeg sprang ned af vognen og gik i retning af det flakkende lysskær, vi kunne se ovre i de nærmeste ruiner. Op ad en gavlmur, der var et par meter høj, var der rejst nogle jernplader, og indenfor den kamperede en mand, en kone og et par børn i fire-fem årsalderen. På et åbent bål var de i færd med i en gammel benzindunk, der var skåret over, at koge nogle kartofler. De havde ganske rigtigt noget tyktflydende olje, som soldaten fik lov til at tage lidt af med sig i en konservesdåse, vi selv havde medbragt. Soldaten talte lidt med manden:

— Jo, vi bliver her! Her er vi født og her har vi arbejdet og levet, vi bliver, Warszawa skal bygges op igen, og hvem er nærmere til det end vi, som har arbejdet, levet og kæmpet her, sagde han. Konen var tavs og sammenbidt, børnene legede og puslede rundt, de havde tilsyneladende allerede tilpasset sig de nye forhold.

Da vi kom tilbage havde kammeraterne igen skiftet vogn. Kaptajnen havde længere nede i togstammen fundet en vogn, som var rigget til til soldatertransport, hvilket vil sige, at der i hver ende af den en halv meter oppe var bygget liggepladser, der var overdækket med halm, og at der i vognens midte stod en primitiv ovn, der stak et rør op gennem vognens tag. Når toget kørte blev der på den måde udmærket træk i ovnen, og man forstår, hvad det har betydet under de endeløse transporter i de kolde vinternætter.

Kaptajnen, der også tænkte på den kommende nat, organiserede egenhændigt kul fra et forbigående kultog, og samtidig lavede soldaten en lampe. Det skete på den måde, at han over konservesdåsen lagde et

stykke blik, hvori han med sin kniv borede et hul, gennem hullet trak han nogle tøjstrimler, der fungerede som lampevæge. Det var øjensynligt prøvet før, for lampen brændte udmærket.

Ved lampens skær spiste vi vor aftensmad og kastede derefter det sidste blik ud over millionbyens ruinhob, så beordrede kaptajnen døren lukket.

Vi havde tændt op i kakkellovnen, og der begyndte allerede at blive lunt. Nu blev vi inddelt i vagthold, så der til stadighed var en, der holdt ilden vedlige i ovnen og holdt vagt over vor bagage, og resten lagde sig til at sove.

Hen på morgenstunden holdt vi igen i længere tid ved en station. Vi var ude for at organisere vand til te og til at vaske og barbere os i. Mens vi løb rundt efter dette rullede et nyt langt tog ind på stationen. Det var tyske krigsfanger på vej mod fangelejrene i Rusland. De fleste af dem var ganske unge mennesker, Hitlers sidste reserver. Vi fik rig lejlighed til at drage sammenligninger mellem tyskernes transportere, som vi kendte af egen erfaring, og russernes fangetransporter.

Midt i toget arbejdede en kæmpemæssig køkkenvogn, hvor fangerne under russiske soldaters ledelse selv under kørslen lavede deres mad. Så snart toget holdt fik halvdelen af fangerne, mange hundrede, straks lov til at komme ned på perronen dels for at rette benene, dels for at forrette deres nødtørft og endelig for at få udleveret en skål suppe og et stykke brød. De blev kun bevogtet af fire, fem ganske unge russiske soldater med maskinpistoler. Da det første hold var færdigt, kom resten ud af vognene. Hvert hold var ude ca. en halv time inden de blev beordret tilbage til vognene, hvoraf de fleste var åbne, altså uden tag. Bevogtningen skete ved, at russiske soldater stod i bremsetårnene og havde udsigt over toget, så ingen kunne springe af under farten.

Endelig ved middagstid og i øsende regn rullede vi den dag ind på en af banegårdene i Brest—Litauk.

XX

BREST—MINSK—SMOLENSK

Trøstesløst så det ud i gaderne, da vi med vore sække i den styrtende regn slæbte os op gennem den historiske by Brest til en anden banegård. Evakuerede på hjemrejse slæbte af med deres bylter, og soldater og officerer hastede frem og tilbage. Vi havde ikke langt at gå. Snart fandt vi

den banegård, der havde forbindelse med Minsk—Smolensk—Moskva. Den var tilsyneladende helt uskadt.

Nu gjaldt det. Hvis vi fik forbindelse her, uden alt for langt ophold, ville vi hurtigt være i Moskva. Vor kaptajn for igen rundt fra det ene sted til det andet, efter at han havde fået os anbragt i hjørnet af en stor ventesal med buffet og hvad dertil hører på de russiske banegårde. Ventesalen var fuld af mennesker, der ligesom vi ventede på tog. Der var pinligt rent derinde, og som altid i de russiske ventesale var tobaksrygning forbudt.

Soldater og officerer, de fleste eller vel alle i officielt ærinde, kom og gik, og vi blev vidne til mere end et rørende og kammeratligt gensyn med hjertelige omfavnelser. Det var gamle krigskammerater, der her efter års eller måneders adskillelse traf hinanden, strålende glade over, at de gensidigt var i live. Også mere eller mindre hårdtsårede ventede på tog.

Hvordan vor kaptajn fik det ordnet, ved jeg ikke, men inden alt for længe kom han tilbage og viftede med billetter til det ordinære eksprestog over Minsk, Smolensk, Moskva, der ville afgå engang i løbet af eftermiddagen.

— Hvis der nu ikke indtræffer helt uforudsete begivenheder, er vi i Moskva torsdag morgen den 26. april, sagde han triumferende, da han viste os billetterne. Nu gjaldt det kun om at være kvikke og holde sig til, når der blev råbt ud til toget. Så ville det hele derefter gå af sig selv, for fra Brest var der regulær jernbanetrafik.

Der gik knap en times tid, så blev der råbt ud til toget. Vi greb vore tunge sække, pakker, kufferter og masede ud på den perron, hvor vort tog holdt. Der var trængsel, så det battede noget. Folk, deriblandt mange officerer og menige, der ikke havde billet, søgte at komme med, men blev afvist. Kun de, der havde billet med tilhørende pladsbillet, fik lov at slippe ind i vognen, således som skik er i de russiske tog, fordi der også skal være soveplads om natten til passagererne.

Kaptajnen løb i forvejen og fandt den waggon vi skulle ind i, men nu var billetterne væk. Han ledte febrilsk alle vegne, og søgte så at komme op i toget med os uden billetter, men konduktøren var ubøjelig. Det hjalp ikke, at kaptajnen igen pukkede på sin rang, det vigtige ærinde, han rejste i, og hvilke betydningsfulde personer vi var. Enten billet, eller I kommer ikke med. Kaptajnen var desperat, men pludselig løftede Ove den sæk, han stod med, og under den lå billetterne, kaptajnen havde tabt dem, da han ville ind i vognen.

Så kom vi endelig ind. Vi fik i en hård familievogn en kupe, hvor vi

disponerede over fire regulære liggepladser plus to, der egentlig var beregnet til bagage.

— Det stemmer, var kaptajnens kommentar, også under denne rejse må der til stadighed være en der holder vagt ved bagagen, altså seks mand sover, og en holder vagt, det stemmer!

Og så satte han sig med et dybt, selvtilfreds suk i et hjørne af kupeen. Hans ekspedition var lykkedes hurtigere og med mindre vanskeligheder, end noget menneske i forvejen kunne have forudset. Vi sad nu i et gennemgående tog med Moskva som endestation.

Så kørte vi igen, denne gang med følelsen af, at nu var de fysiske vanskeligheder i hvert fald forbi. Vi så ud af vinduerne. Brest var mere medtaget af krigen, end vi havde ment ved det første øjekast. Den bar spor både af svære bombardementer og brande, men livet gik sin gang, og genopbygningen var mange steder begyndt.

Strækningen mellem Brest og Minsk og videre frem mod Smolensk er i landbrugsøkonomisk henseende nogle af Vestruslands dårligste egne, og selv om jernbanen ikke direkte går gennem de fra krigen så kendte Minsksumpe, er det selv under normale forhold et tyndt befolket og ret trøstesløst landskab. Småsumpe afløses af større eller mindre nærmest kratliggende skove, der sjældent giver videre gavntre og tømmer. Hele området trænger til en systematisk afvanding, hvilket også var planlagt og delvis påbegyndt før krigen.

Vi så straks, da vi vel var kommet udenfor Brest, at vi nu kom ind i et af de mest krigshægede områder i Europa. Her havde nogle af krigens største og blodigste slag stået, og fronten var gang på gang rullet frem og tilbage, men samtidig var det et af de områder, hvor partisanbevægelsen først havde udviklet sig og var blevet til en afgørende, måske den afgørende faktor.

Fuglen og jeg stod, efter at vi havde spist noget af vor mægtige, endnu knap nok rørte proviantbeholdning, ved vinduet, og så ud i den tunge, regnfulde eftermiddag. Og der var så sandt nok at se på. Med få kilometers mellemrum lå væltede, sprængte og ødelagte lokomotiver, afsporede og brændte vognstammer, der talte deres tydelige sprog om partisanernes arbejde.

Oprindeligt havde strækningen haft dobbeltspor, men nu var der kun et spor tilbage, og det var lagt af russerne efter tyskernes sidste tilbage-trækning. Hvad vi så fortalte os, i hvor høj grad krigens ødelæggelser efterhånden var blevet systematiserede og mekaniserede. På et ret tidligt

tidspunkt gik det op for de kæmpende parter, at naturligvis kunne man ved sprængning af jernbanespor afspore et tog og ved systematiske sprængninger over nogle kilometer forhindre togdriften i nogen tid, men spor kunne snart erstattes af nye igen.

Man gik derfor over til, når man rømmede et område, at ødelægge hver eneste svelle, der bar sporene. Det skete ved at man bag efter et, to eller tre stærke lokomotiver hængte et apparat, der var konstrueret således, at en hage eller en klo greb ned og fik fat i hver svelle lige på midten af den. Trækket var så stærkt, at svellerne knækkede over, som om de havde været tændstikker.

På strækninger på 10, 20, ja 50 kilometer havde tyskerne under deres sidste rømning på denne måde ødelagt banelinjen så totalt, at det krævede et meget stort arbejde og meget lang tid at få blot een linje køreklar igen, da man ikke blot skulle spænde de gamle skinner af de knækkede sveller, men anbringe nye sveller overalt, før man igen kunne lægge spor ud.

Jo nærmere vi kom Minsk, jo mere skov blev der, og vi fik efterhånden et levende indtryk af, hvorfor alene navnet østfronten og muligheden for at komme dertil kunne få det til at sitre i selv den mest dyriske SS-mands nerver.

For at beskytte jernbanelinjen mod partisanerne havde tyskerne, naturligvis med russiske slavearbejdere, ladet rydde mindst 500 meter skov på begge sider af linjen. Men det havde ikke været tilstrækkeligt til at holde partisanerne i ave. Med en lille kilometers afstand lå på begge sider af jernbanen nogle blokhuse, der mindede om nybyggernes blokhuse på den amerikanske prærie i kolonisationstiden. De var omgivet af høje spidse pallisader, der forskellige steder var brudt igennem for at skabe udsigt og skydeskår for maskingeværer. I passende afstand omkring blokhusene var der rejst pigtråd og spanske ryttere. Men trods disse blokhuse, og trods den ringe afstand imellem dem, lå der altså mængder af lokomotiv- og vognvrang langs linjen, ligesom andre tegn på partisanernes virksomhed var særdeles tydelige. Man behøver ikke megen fantasi for at forestille sig, hvordan de vagtposter, der måske i månedsvi ikke fik afløsning, har haft det med deres nerver. Tænker man sig en af de frygtelige russiske vinternætter med frost og snestorm, og så den stadige trusel om overfald fra partisanernes side, forstår man, at østfronten ret hurtigt fik en frygtelig klang i de tyske soldaters øren.

Det må have været et helvede.

— — —

Men vi så også andre af krigens hærgende spor og dybe ar. Selv om disse egne havde været tyndt befolket, havde der jo dog levet mennesker, og der var store områder, der tidligere havde været dyrket, ligesom man i årene op mod krigen år for år havde udvidet det dyrkede område. Men hvert eneste bondehus og hver eneste lille landsby var som jævnet med jorden. Det havde vi været forberedt på, men hvad der egentlig gjorde et større indtryk på mig var, at de tidligere opdyrkede marker bar præg af, at de ikke havde været rørt siden sommeren 1941.

Markerne lå hen uden at være pløjet eller sået, og uden at der var høstet i alle disse år. Tidligere store områder, der tydeligt havde været under kultur, var nu igen erobret af lyng, græs og vilde planter, der havde bredt sig, hvor det menneskelige arbejde var blevet umuliggjort.

Men der var igen ved at komme liv. Det var jo forår. Jo længere vi kom ind i Rusland, jo flere så vi af de seriefremstillede nye bondehuse af træ, der var blevet rejst på tomterne af de nedbrændte gamle bopladser. Forårsarbejdet var så småt begyndt, haver var i færd med at blive anlagt omkring de nye huse, og flere og flere steder hørte vi traktoren synge sin arbejdsfyldte skabende sang. Menneskene og arbejdet havde igen sat ind for at udlette krigens frygtelige spor og atter gøre sig jorden underdanig.

Efter mørkets frembrud fordelte vi vagten mellem os og lagde os til hvile med en rygsæk under hovedet og vort tæppe over os på de hårde træbænke, og bortset fra den skiftende vagt, sov vi den nat som sten, mens toget bragte os nærmere og nærmere vort foreløbige og så længselsfuldt ventede mål.

I morgendæmringen den næste dag kørte vi ind på den omtrent totalt ødelagte jernbanestation i Minsk. Vi holdt der længe, og efter at jeg havde vasket og barberet mig, stod jeg igen ved vognens vindue og så op på Minsk, som ligger op ad nogle store høje. Det var omtrent som i Warszawa. Så langt øjet rakte, var der ikke et ubeskadiget hus. Byen var ikke blot nedbrændt, men bombardementer og sprængninger havde forvandlet store dele af den til grushobe som i Warszawa.

Men der var mennesker, mange mennesker, ukuelige mennesker i den ukuelige by Minsk. Op ad den ved jernbanen nærmest liggende skråning talte jeg fyrre, halvtreds jordhuler, der var gravet ind i skråningen, og hvis indgang blot var dækket med et stykke bølgeblek. Mennesker gik ud og ind af disse huler, røg steg op af et rør gennem „døren“ eller direkte op af bakken, børn løb rundt og legede, mænd gjorde sig klar til at gå

på arbejde, kvinder kom slæbende med vand i et åg over skuldrene. Store arbejdsskarer var i færd med at reparere jernbanestationens bygninger, ligesom vi kunne se stilladser mange steder i byen, der fortalte at genopbygningen var i gang.

Kaptajnen havde igen stillet sig ved siden af mig, uden at jeg havde bemærket ham. Længe havde han stået tavs, så sagde han:

— Her har jeg kæmpet, kammerat. To gange, både under tilbagetoget og da vi til slut endelig generobrede byen.

— Kendte du Minsk? Nå ikke! Minsk var en gammel by, som under sovjetstyret havde fornyet sig og var i færd med at blive en betydelig industriby med store nye fabrikker og moderne arbejderkvarterer i byens periferi, som du ikke kan se herfra. Den havde store nye kulturcentre, det var en by i vækst, en by i blomst. Og nu har du jo selv længe stået og set, hvordan menneskene lever i Minsk i dag.

Han stod lidt og kastede endnu et blik ud over den ødelagte by. Måske tænkte han på de kampe, han havde været med til her, måske på kammerater, der fandt deres død i kampen om Minsk, måske på, hvilken fremtid der ville blive den hårdtprøvede by og dens mennesker til del, så vendte han sig bort og sagde mere henvendt til sig selv end til mig:

— Hvor langt kan menneskene ikke nå den dag, der ikke mere er noget, som hedder krig? Så fik han øje på Fuglen:

— Gå ud og barber dig Fugl! Nu er du soldat, eller i hvert fald i den Røde armés uniform, og en russisk soldat er altid velbarberet!

På strækningen mellem Minsk og Smolensk var jorden bedre, men billedet iøvrigt det samme. Men der var langt flere af de nye seriefremstillede bondehuse her. Ved alle stationer hvor vi holdt, stod i hundredvis af bondekoner med deres kurve med æg, mælk, ost, fjerkræ, ja selv frugt havde de. Her som i Polen var det tuskhandel, der hovedsagelig fandt sted. Dog var rublen også legalt betalingsmiddel, men priserne var, såvidt jeg kunne se, meget store. Vi var stadig i stand til at følge slagets gang, fordi vor „soldat“ stadig var om sig, og gerne kom tilbage med lidt godt, som han delte med os andre.

Hen på eftermiddagen nåede vi Smolensk. Den var om muligt endnu værre medtaget end Minsk, også den havde været i ildlinjen flere gange. Men det var tydeligt, at livet var kommet i gang igen, selv om meget store dele af befolkningen også her levede i huler mellem ruinerne. Store fabrikker var helt eller delvis instandsatt og i drift, mange huse var repareret eller under reparation. Menneskene her synes betydeligt bedre klædte og hvad der interesserede os endnu mere, de var alle velnærede og fulde af energi og livskraft.

XXI

MOSKVA

Medens toget hastede mod Moskva lå jeg den nat og vendte og drejede mig på den hårde bænk, mens jeg ind imellem tændte en cigaret. Det var mig umuligt at sove. Så mærkeligt havde det altså formet sig for mig: Arresteret den 22. juni 1941, Vestre fængsel, Horserød, flugtforsøg, Vestre igen, udlånt til gestapo, så igen Horserød, den afgørende 29. august, deportation til Stutthof den 2. oktober 1943, livet eller om man vil døden der, evakueringen, Nawitz, befrielsen i Schweslin, vore mærkelige oplevelser og vandringer i krigens brændende og ødelagte bagland, og nu ville jeg, endnu inden krigen var forbi, om få timer være i Moskva.

Nej, det var mig umuligt at sove. Kaptajnen, der lå på bænken overfor mig, mærkede det, og af og til smilede han ligesom ved sig selv. Han havde det sikkert på samme måde. Også han længtes vel efter sit hjem i Moskva, sit fredelige arbejde, også for ham var krigen forbi, han skulle ikke mere tilbage til fronten. Det han nu stod overfor var fredens og genopbygningens hårde arbejde i sit hærgede og skændede fædreland.

Han purrede os meget tidligt ud den morgen. Alle skulle vaske og barbere sig grundigt, uniformer og knapper skulle efterses, vore endnu langt-fra opspiste 16-dages rationer pakkes ned på den mest forsvarlige og bekvemme måde. Det var jo ikke blot en festdag, men han ville have det sådan, at han kunne være os bekendt, når vi kom til Moskva.

Vi passerede i de første morgentimer det område, hvor Hitlers fantastiske drøm om lynkrigens sejr og verdensherredømmet bristede, hvor den tyske fremrykning foran Moskva i efteråret 1941 blev bragt til standsning, og hvor Hitler for verdens øjne led sit første store udiskutable nederlag.

Selv nu, så mange år efter, var der tydelige spor af hvor forbitrede kampene foran Moskva havde været, ikke blot var de fleste tidligere menneskeboliger ødelagt, men selv skovene bar præg af kampens grusomhed.

Mange steder var de totalt ødelagte af sprængninger og kanonild, ligesom store tanks og andre våben var gået igennem dem.

— Ved I, hvorfor Moskva ikke blev mere medtaget, end den blev, skønt nazisterne i deres kikkerter kunne se Kremles tårne? spurgte kaptajnen.

— Det var fordi vi slog dem tilbage, inden det lykkedes dem at få deres

svære artilleri bragt op i forreste linje. Det var det, de var i færd med den 7. november, da Stalin som sædvanligt lod afholde den store militære parade på den røde plads, og lod tropperne marchere direkte over pladsen og videre ud til fronten. Ved at kaste alle reserver ind, lykkedes det ikke blot at standse fjendens fremrykning, men at bringe hans front til at vakle, og i samme øjeblik det skete, gav Stalin en ordre, der er enestående i moderne krig. Kaptajnens øjne lyste, mens han fortalte:

— På en gang kastede 75.000 kavallerister sig ind mod den vaklende tyske front, forfulgte og tiltintetgjorde nazisterne, der aldrig havde drømt om noget sådant.

— Ja, sluttede han, her på dette sted bristede Hitlers drøm om verdensherredømmet, det var de russiske arbejdere og bønder, der knuste hans sejrsvante tropper, men det var også dyrt for os, tilføjede han ligesom for sig selv.

Jo nærmere vi kom Moskva jo mindre ødelagt var bygningerne. Ja, nu var der i virkeligheden slet ikke tale om ødelæggelser. Nye store fabrikker arbejdede for fuld kraft, nærtrafikkens elektrificerede tog for frem og tilbage. Men på hver husgavl, på hvert plankeværk, overalt hvor der var plads, læste vi de fra Stalins dagsbefalinger kendte slutningsord:

— *Død over de tyske okupanter!*

— *Død over fascismen!*

Endelig kørte vi ind på Minskbanegården. Jeg kendte den fra tidligere. Den havde ikke forandret sig udover, at de fleste jernbanefolk nu syntes at være kvinder. Men den havde den samme atmosfære som tidligere, det samme travle, myldrende liv, de samme skarer af ventende, den samme trængsel foran billethullerne og bufetten. Og dog var der noget over den, jeg ikke kendte. Så godt som alle mennesker var i uniform, den Røde armes uniform, også kvinderne. Det var tydeligt, at selv i Moskva var det endnu et folk i krig, der levede og arbejdede for sejren.

Hvor vi skulle hen havde vi ingen anelse om. Vi vidste, at vi fortsat stod under den Røde armes beskyttelse, og at kaptajnen naturligvis havde ordre til at aflevere os et eller andet sted.

Med vore sække og pakker på nakken entrede vi en slingrende sporgogn, der var overfyldt, men det lykkedes dog kaptajnen at få os anbragt på forperronen. Vi kørte af gader, som jeg kendte. Husene var alle uden undtagelse ubeskadigede, men det var lige så tydeligt at se, at de ikke var blevet malet eller repareret de fire lange krigsår. De hårde frostvintre

havde taget hårdt på facaderne, også gadens brolægning eller asfalt var mærket af, at der ikke havde været mulighed for at reparere i de hårde år, og stødene i sporvognen overbeviste mig om, at både vogne og skinner trængte hårdt til fornyelse, men hvad, køre kunne man da.

Gaderne var myldrende fulde af liv, mest kvinder. Butikkerne var åbne, men kører så man ikke. Det slog mig allerede dengang, at befolkningen var langt bedre klædt, end jeg havde regnet med.

Vi steg af ved nedgangen til en eller anden af metroens undergrundsstationer. Det var tydeligt, at det var nødvendigt for kaptajnen som et første indtryk af Moskva at vise os metroen, Moskvas berettigede stolthed. Han havde undervejs fortalt os, at metroen under krigen var blevet udvidet med 14—16 kilometer, og at man var vidt fremme med planerne om nu at forbinde metronettets yderpunkter med en rundbane, der stort set ville komme til at følge Moskvas periferi-bebyggelse.

Med stolthed viste kaptajnen os den af mennesker myldrende, helt af marmor udførte station. Men før vi kunne komme ned ad de rullende trapper, helt ned på perronerne, havde han igen nye vanskeligheder at overvinde. Det er forbudt at tage større bagage med sig ned i undergrundsbanen, og vi havde jo endda meget stor oppakning. Som man vil vide er det Moskvas kvinder, der suverænt regerer over metroen. Det var Kom-somollerne, ungdomsforbundet der byggede den, det var kvinder der overtog alle funktionærstillinger i den, da den blev sat i drift. De var endnu i deres klædelige uniformer, de havde endnu alle deres brede, sunde smil, men de var blevet ældre, end dengang jeg først så dem dirigere verdens største og smukkeste metro. Det lykkedes dog her vores kaptajn at besejre stationsforstanderen. Hun bøjede sig for hans argument: Folk der kom fra en koncentrationslejr, skulle undtagelsesvis have lov til at tage deres bagage med sig ned i metroen.

Ad den pragtfulde rullende trappe kørte vi ca. 20 meter ned, og stod nu nede på selve undergrundsbanens perroner. Også her var væggene af marmor belyst med indirekte belysning. Kaptajnen viste os et system af panserdøre og gummi, som var anbragt ved indgangen til hver tunnel. Disse anordninger, der oprindeligt ikke fandtes, var ved krigens begyndelse konstrueret af russiske ingeniører og havde til formål hermetisk at lukke undergrundsbanens skakter mellem to stationer, således at de ikke blot kunne tjene som udmærkede beskyttelsesrum, men også som beskyttelse mod giftgasangreb, thi samtidig med den hermetiske tillukning, havde man konstrueret et luftrensningsapparat, der var i stand til at filtrere luften,

som til stadighed pumpes ned i undergrunden og udskille gassen. Man regnede med, at selv om Moskva var bleven belagt med giftgas, ville det på den måde havde været muligt at redde meget store dele af millionbyens befolkning under et gasangreb.

Endnu inden jeg forlod Moskva, var man i færd med at fjerne panserdørene.

Vi steg op af metroen i en udkant af Moskva, som jeg ikke kendte, i hvert fald var jeg den dag ikke i stand til at orientere mig.

Her blev vi indkvarteret i en gammel, men kæmpemæssig officerskaserne, der syntes at være en slags midlertidig bolig for officerer, der var kaldt til Moskva i tjenstligt øjemed eller var på gennemrejse fra den ene kommando til den anden.

Efter nogle korte formaliteter tog vi hjertelig afsked med vor kaptajn, der skyndte sig til sit hjem, og vi fik i en af kaserernes lange fløje anvist et stort værelse, der mest af alt i udstyr, renlighed og hvad senge angik lignede en fællesstue på et moderne dansk hospital. Der boede i forvejen to ligesom os strandede mennesker, en belgisk socialdemokrat og en ung jøde.

Men før vi overhovedet måtte foretage os noget skulle vi i bad, og vore uniformer, vore tæpper, og hvad vi iøvrigt havde, skulle afluses samtidig.

Begge dele var en nydelse. Rigtig at kunne plaske sig i en gammeldags russisk badstue med masser af varmt vand, sæbe og birkeris, og derefter trække i nyt rent linned og tøj, var en velsignet følelse. Ingen kom ind på kasernen fra fronten, selv de højeste officerer, uden først at gennemgå denne proces, og der var vistnok ingen, der var ked af det.

Igen fik vore frontrationer lov til at stå, vi spiste i officersmessen, god, men ikke særlig rigelig mad til os, der nu efterhånden krævede meget, men officererne, der vidste dette, og som ikke var udsultede, var altid villige til at give os deres brødrationer, og dertil kom, at vi jo havde de mægtige reserver fra vor 16-dages rejse, der blev tilbagelagt på godt fire døgn.

Jeg syntes aldrig, jeg nogensinde er gået i seng med en så inderlig tilfredshed, som den første nat på den russiske kaserne, hvor jeg lagde mig tilrette i en feltseng med en fjedermadrass, rene lagner, og masser af tæpper og vidste, at jeg kunne sove, så længe det passede mig. Måske var det først nu, vi igen rigtig følte os som mennesker.

Men det varede længe, inden vi faldt i søvn. Højtalerne ude fra byen udsendte den ene sejrbulletin efter den anden, og så begyndte salutterne fra Kreml, mens fyrværkeri lyste op over Moskvas himmel. Til slut faldt vi dog i søvn klar over, at det nu kun drejede sig om meget kort tid, før krigen var forbi også for Danmarks vedkommende, men hvordan ville det gå i den sidste face derhjemme?

Jeg talte af og til med de to andre kammerater, der var strandet i Moskva på lignende måde som vi. Den unge jøde var ikke meget talende, til gengæld var den unge belgiske socialdemokrat det.

Hans skæbne var typisk for, hvad der skete med millioner af mennesker i krigens år. Han havde været virksom inden for arbejdersporten i Belgien, og hans kone, der var jøde, indenfor arbejderoplysningen. De var begge, efter at have været i forskellige lejre havnet i Auschwitz, fordi hun var jøde og man påstod, at han også var det.

Hans kone var meget hurtigt gået igennem gaskamrene, men han havde på forskellig måde overlevet hver gang, der var bud efter ham. Jeg skal ikke gengive hans fortællinger, de trodsede hvad jeg selv havde set og oplevet. Til slut var han kommet med en transport, der i krigens sidste periode på disse egne skulle til Mauthausen til likvidering. En nat brød han sammen med en kammerat ud af den lukkede vogn og sprang af toget i farten. Kammeraten blev dræbt, men det lykkedes den unge Belgier at dække sig, til russerne kom. Han var så vandret tilbage og var kommet med en stor transport af belgiere og franskmænd til Sortehavet. I Khar-kov, hvor Evakueringstoget holdt, var han stået af, og toget var kørt fra ham. Han havde meldt sig til den russiske kommandant i byen og levet for kommandanturens regning nogle uger, men da man ikke vidste hvad man skulle gøre ved ham, var han havnet i Moskva for at afvente lejlighed til hjemrejse.

Han var meget optaget af, hvad han havde set i Kharkov, ikke blot ødelæggelserne men i endnu højere grad opbygningen, og mente at nu måtte det være slut med kampen mellem socialdemokrater og kommunister.

Vi sad en formiddag nede i den store kasernegård og talte om disse spørgsmål, så trak han pludselig sin jakke af, smøgede skjortezærmet op og viste mig på underarmen sit indtatoverede fangenummer fra Auschwitz:

— Min kone blev der, om vort barn lever hjemme i Belgien, ved jeg ikke, men vi *vil* ikke igennem det engang til, vi må fremtidig stå sammen ...

XXII

ET VINTEREVENTYR I MAJ

I kasernen var der naturligvis biograf som overalt i Sovjetunionen. Vi havde allerede set flere film, men den sidste aften vi var der, viste man den russiske film „Menneske nr. 217“. Naturligvis gjorde den kunstnerisk højtstående og realistiske film et stærkt indtryk på os, men alle vi fem danske kammerater var bagefter enige om, at russerne af forståelige grunde havde „dæmpet den ikke så lidt ned“ og at forholdene, som vi kendte dem, havde været langt værre, end filmen fortalte.

Da jeg kom tilbage til Danmark, gik „Menneske nr. 217“ i de københavnske biografer. De sagkyndige hjemlige filmskritikere kunne naturligvis ikke benægte, at det var en kunstnerisk værdifuld film, men de lagde på den anden side heller ikke skjul på, at russerne havde „smurt lidt tykt på“, hvad de naturligvis i den foreliggende situation havde ret til og al mulig grund til at gøre. Med andre ord, filmen blev overfor det danske publikum fremstillet som propaganda ...

Vi havde håbet at få lov til at opleve 1. maj i Moskva, men det skulle gå anderledes. Et par dage før 1. maj fik vi tilbud om at komme ud på et rekreationshjem for strandingsgods som os, der lå ca. 40 kilometer udenfor Moskva. I den tilstand vi befandt os i, fandt vi det rigtigst at modtage tilbudet.

Det rekreationshjem, man havde udset til os, viste sig at være en tidligere højtstående tsaristisk embedsmands sommerresidens med mange palæagtige bygninger og en kæmpemæssig, gammel park.

Her mødtes strandingsgods fra alle Europas lande, folk, som vi, mænd og kvinder, der havde gennemgået ubeskrivelige lidelser, og som på eventyrlig måde dog til slut var blevet befriet af den Røde arme og endelig efter store vanskeligheder var havnet her, hvor man søgte at rette dem op og gøre dem til mennesker igen, før de blev sendt tilbage til deres hjemland.

For vort vedkommende var forholdene jo endnu sådan, at Danmark ikke var befriet, og der var ikke truffet nogen endelig beslutning om, hvad der skulle ske med os, hvorimod man tydeligt havde ladet os forstå, at som forholdene udviklede sig ved fronten, ville vore kammerater foreløbig

få lov til at blive i Ostachewo og senere gennem Vesteuropa blive sendt hjem. Krigen var snart forbi, og det ville være meningsløst at hente hele denne store gruppe til Sovjetunionen.

Vi gik og passede os selv, spiste godt og meget, sov længe og inderligt, men efterhånden som dagene gik, og vi blev orienteret om krigens lavineagtige militære og politiske skred, hang vi ved radioen både dag og nat, og vore tanker kredsede uophørligt om, hvad der ville ske med Danmark i krigens sidste hektiske og desperate dage.

Det var blevet forår i Moskvaområdet. Midt på dagen var det varmt i den store park. Træerne knoppedes og plænerne grønnedes mere og mere dag for dag. Jeg gik ture i den udstrakte parks lange og snoede gange og stier, men mine tanker var helt andre steder, end hvor jeg selv var. Hver aften kunne vi ikke blot høre salutterne fra Kreml, men se ildskæret over byen, når de store festfyrværkerier i forbindelse med salutterne blev fyret af. Vi aflyttede den russiske, den engelske, den svenske, den „danske“ og andre radioer. Uroen sad os i kroppen.

Af og til forsøgte jeg at læse lidt. Som alle steder i Sovjetunionen var der også på vort rekreationshjem et stort bibliotek til rådighed. Jeg læste nogle småbrochurer om krigen og dens gang, jeg læste nogle af de krigsforbryderprocesser, der allerede var afholdt og afsluttet i det befriede Sovjet, men heller ikke dette kunne jeg samle tankerne om.

Så en dag jeg tilfældigvis stod og ledte i biblioteket, fik jeg pludselig fat i en lille tynd digtsamling i pragtbind. Det var Heinrich Heines: „Tyskland, et vintereventyr“.

Jeg har læst en del i mit liv, men bortset fra direkte politiske, økonomiske og historiske studier har min læsning, det må jeg indrømme, været spredt og tilfældig. I min — i læsningens forstand — altædende ungdom havde jeg også læst, hvad der dengang fandtes oversat eller gendigtet til dansk af Heine, bl. a. „Atta Troll“, men „Et vintereventyr“ var jeg af en eller anden grund hverken dengang eller senere faldet over.

Nu stod jeg endelig med dette lille hundredårige digt i hånden og læste flygtigt her og der. Jeg studsede, læste endnu et par vers, studsede endnu mere og tog så bogen og gik ned i det nederste af parken, hvor der i solen fandtes en bænk, jeg kendte. Der satte jeg mig og begyndte at læse som i en slags besættelse.

Alt udenom mig var glemt. Hvor jeg var, hvordan og under hvilke omstændigheder jeg var kommet der og nu sad i et hjørne af en begyndende forårsgrøn park fjernt fra Danmark, tænkte jeg ikke på, krigen og dens gang, Danmarks stilling og hvad, der kunne indtræffe, alt glemt

jeg, jeg blot læste og læste i dette forunderlige gamle, men dog evigt unge digt om Tyskland og tyskerne.

Hvad var det da, jeg læste? Ja, hvad var det? Jeg læste, hvad Heine havde følt, set, tænkt og forudset for hundred år siden ved sit gensyn med sit fædreland, med Tyskland. Jeg læste om den prøjsiske ørn:

Du hæslige fugl. Får engang jeg dig fat:
 hvor vildt du end bider fra dig,
 jeg river dig alle fjerene ud,
 og klørerne hugger jeg af dig.*)

— Var det ikke det, der skete nu? Var det ikke Heines kampfæller i ånden, det menneskelige fremskridts ukuelige stridsmænd, der endelig havde fået fat i den hæslige fugl og nu huggede klørerne af den?

Og jeg læste videre og faldt som så mange før mig over det prøjsiske gespenst, der som en ånd i bødlens skikkelse fulgte selv Heine i hans naturlige drømme:

Dommer er du. Og bøddel er jeg.
 Dit ord er min lov og befaling.
 Om dommen du fælder er ret eller vrang
 — jeg indkræver kun dens betaling.

— Jo, vi havde lært bødlen at kende i en endnu frygteligere skikkelse, end selv Heine havde fantasi til at udmale sig ham.

Uden ophold læste jeg videre og videre. Hvad Heine så i Hammonias stinkende tønde, det var jo, hvad vi ikke blot havde set, men hvad vi havde oplevet:

Hvad dør jeg såe forråder jeg ej —
 til tavshed min tunge blev tugtet.
 Dog mægter jeg ikke at tilsløre helt,
 hvad jeg her, du min skaber, — har lugtet!

Jeg tænker med skræk på den første duft,
 den forbandede ferske og fade
 blandingsbrise af fugtigt læ'r
 og bedærvede hvidkålsblade.

Men derpå fulgte en Augiasstank,
 der rakte fra Hamburg til Halle.
 Det var, som maged man møget ud
 i sexogtredve stalde.

*) Her som andetsteds i Hans Hartvig Seedorff Pedersens gendigtning, København 1945.

Jeg husker vel, hvad Saint Just har sagt
 — med dvælen på sidste gløse —
 De store sygdomme fjærner man ej
 med moskus og Eau de Rose!

Dog denne tyske fremtidsduft
 var værre end alle de ramme
 bølger af stank, som min næse har mødt, —
 den slog mig ud med det samme. — — —

— Jeg læste om og om igen, mere betaget og bedøvet end nogensinde:
 — *Dog denne tyske fremtidsduft* —, åh, Heine, det blev os, der kom til
 at indånde den!

Jeg bladede tilbage og begyndte forfra:

Hun sang den gamle forsagelsessang,
 som himmerig altid har rede,
 når folket, den store besværlige hvalp
 begynder at skråle dernede.

O venner, jeg digter os alle en sang,
 en anden, en ny og en bedre:
 Her vil vi rejse vort himmerig
 og ikke hos henfarne fædre.

Vi kræver på jorden — og mens vi er til —
 at armod til lykke sig vender.
 Vi vil ikke fodre den dovne vom
 med gaver fra flittige hænder.

En anden sang, en bedre sang!
 Et slut på vort livs miserere.
 Den toner af fløjter og gigers klang,
 og døds klokken lyder ej mere.

Jeg stod endnu med bogen under armen. Heine brændte mig som feber
 i blodet. Det var om aftenen den 4. maj 1945. Vi stod 12—14 nationali-
 teter omkring et stort radioapparat. Vi danske havde netop stillet ind på
 London. Vi hørte den danske stemme. Der blev et ophold, så lød det:

— *Just i dette øjeblik meddeles der, at de tyske tropper i Holland,
 Nordvesttyskland og Danmark betingelsesløst har kapituleret.*

— — —

De udenlandske kammerater så spørgende spændt på os. Noget havde de forstået, men ikke alt. Fuglen oversatte langsomt, snublende og monotont. En ejendommelig stilhed greb alle. Alle, der var forsamlede her, havde mange gange set døden i øjnene uden at blinke, men nu græd vi, græd, tårerne fik frit løb.

En østrigsk kvinde i min egen alder, en kammerat fra min ungdoms dage, kom hen til mig og lagde sine arme om min hals og hviskede langsomt og bevæget:

— Nu kommer vi snart hjem, kammerat!

— — —

Jeg havde svært ved at samle mig. Endnu langt hen på natten, efter at vi havde endt en improviseret fest og endelig var kommet i seng, klang Heines ord i mine øren:

En anden sang, en bedre sang!
 Et slut på vort livs miserere.
 Den toner af fløjter og gigers klang,
 og døds klokken lyder ej mere.

XXIII

TIL SEJRSFEST I MOSKVA

Den 7. maj, min drengs fødselsdag, flyttede jeg tilbage til Moskva. Jeg havde presset stærkt på. Danmark var befriet, og jeg havde kun eet ønske, *at komme hjem*. Jeg ville derfor gerne have lejlighed til at føre de nødvendige forhandlinger med de russiske myndigheder og med minister Døssing både om dette spørgsmål, og om hvad der kunne gøres for at fremskynde vore i Polen efterladte kammeraters hjemrejse.

Om morgenen den 9. maj blev jeg vækket af min russiske værtinde. Højtalerne på Moskvas gader og torve lød fuldttonende med musik, og derefter var der en, der oplæste en proklamation. Klokken var vel ikke mere end halvseks om morgenen.

Min værtinde stod i vinduet og lyttede. Så vendte hun sig mod mig med tårer i de store blå øjne:

— Fred, hviskede hun, fred!

— — —

Hendes mand var forsvundet allerede i de første krigsmåneder i 1941. Hun havde anset ham for død, men vor ankomst gav hende et vel nok uberettiget håb om, at når vi var sluppet fra det med livet og dukket op, var der måske mulighed for, at hendes mand nu også kom hjem . . .

Hun overvandt hurtigt sine følelser:

— Stå op straks, sagde hun med et lyst smil. I dag er det festdag. Meddelelsen, du hørte, var en regeringsmeddelelse om, at i dag er det fredag over hele Sovjetunionen, for i dag har vi fået *fred, fred!*

— Og du skal ud at se på byen i dag, for her vil du opleve en fest, som du aldrig vil glemme, i dag og i nat vil Moskva feste for freden, og det vil sige noget, men først spiser vi frokost, og selv om det er tidligt på dagen, vil vi to drikke en flaske vin sammen — for freden!

Min værtinde havde ret. Da jeg ved nitiden gik ud på Moskvas gader, var der et mylder af mennesker overalt, et eneste bølgende menneskehav. Enhver havde taget sit bedste tøj på, og igen forbavsedes jeg over, hvor velklædte moskovitterne var efter fire års krig.

Jeg gik først langs Moskvaflodens bred. Det var tydeligt, at menneskestrømmen søgte ind mod centrum, ind mod den Røde plads, ind mod Kreml, ind mod Teaterpladsen og mod ulitsa Gorkova, Moskvas brede, smukke hovedgade.

Overalt var der dans og sang. Der blev danset på fortove, pladser og gader, der blev danset til højttaalernes musik og til harmonikaer. Hele Moskva var på benene, gamle og unge, mænd og kvinder, børn der legede, og spædbørn man bar på armene. Der var liv og lyst, farver og munterhed over dette improviserede folkeliv som intet andet sted i verden.

Her dansede en højtstående officer med stjernen, der fortalte, at han var Sovjetunionens helt, på sit bryst, med en ung pige fra en fabrik; der lige ved siden af en munter kvindelig major i uniform med sin mand, der tydeligt var metalarbejder til hverdag, hans hænder var hårde, og olie og sod havde gravet sig ind i huden; der en ung pige med en arbejdsorden på brystet med sin lille søster, og her en halv voksen dreng med en ung smilende pige.

Et utal af boder solgte is, cigaretter, kvas og andet drikkeligt og havde rivende afsætning.

Jeg drev videre, eller rettere jeg blev presset med strømmen ind mod den Røde plads. Solen var brudt igennem, og byen lå badet i solskin. Ved middagstid stod jeg endelig på den kæmpemæssige Røde plads, flan-

keret på den en side af Kremls gamle høje mur, på den anden af nogle store magasiner, og midt i færdselen i den ene ende ned mod floden lå stadig Ivan den Grusomes løgkuplede kirke.

Nu var det omtrent håbløst at kæmpe sig igennem det bølgende menneskehav. En hundredtusindtallig skare, mest ungdom, havde taget den Røde plads i besiddelse. De dansede, de lo, de sang, eller de blot gik rundt og rundt i cirkler inde i mængden, to og to med hinanden under armen og lo, og af og til kyssede et par hinanden, mens alle andre lo og klappede i hænderne.

Også her var uniformerne i flertal.

Ved en af Kremls porte havde der samlet sig en skare særlig energiske unge kvinder. De stod mellem porten og Ivan den Grusomes ejendommelige kirke, og de sang, de sang gang på gang hymnen til Moskva, og det var, som om de havde sat sig i hovedet, at i dag *ville* de se Stalin, thi gang på gang afbrødes sangen af et talekor, der råbte:

— Stalin — Stalin!

Og så fortsatte sangen igen.

Jeg kæmpede mig videre i retning af hotel Moskva og ulitsa Gorkova. Moskva vrimlede på den tid tilsyneladende af allierede forbindelsesofficerer. Hver gang deres biler eller jeeps med nationalitetsflag på køleren søgte at presse sig igennem den Røde plads, blev de omringet af begejstret ungdom, der råbte hurra og hyldede dem på en måde, man sikkert kun oplever een gang og i Moskva. Ungdommen trængtes om bilerne, entrede trinbrættene og kølerne, ja, i visse tilfælde søgte de at bære bilerne, blomster blev smidt op til de udenlandske officerer, der smilede og vinkede tilbage.

Endelig var jeg — puffet og trykket — havnet foran den store amerikanske ambassade. Den store palæalignende bygning, som USA rejste i begyndelsen af trediverne, var afspærret af en stærk kæde russisk milit. Udenfor kæden stod titusinder af mennesker og råbte leveråb for USA.

Pludselig trængte en 10—15 unge og kraftige mænd i den russiske marines menige uniformer sig igennem folkehavet frem mod ambassadens hovedindgang. De havde mægtige blomsterbuketter i hænderne, og deres hensigt var tydeligvis at aflægge ambassaden en hyldestvisit, men de blev standset af militsen. Dog kun for et øjeblik, så for fire af de stærkeste frem, snuppede de ved døren nærmest stående militssoldater bagfra og holdt deres arme fast som i en skruestik, samtidig med at resten af marinerne sprang op ad trappen og var indenfor, før de øvrige militser kunne nå at reagere.

Folkemassen jublede og råbte igen hurra for USA, og selv de i begyndelsen lidt gnavne og desorienterede militser brød til slut ud i hurra-råb for USA, for Sovjetunionen, for den Røde arme, for den amerikanske hær, for den russiske krigsmarine osv.

Dagen efter festen fortalte man mig, at efter denne episode af impulsivt udtryk for glæde og venskab blev militsen ved den amerikanske ambassade forstærket, og militsen fik strenge ordrer til at holde folk på afstand, men hen på aftenen, da titusinder dansede på den asfalterede, store plads udenfor ambassaden, blev militskæden trængt mere og mere tilbage, så langt, at der til slut intet var at gøre.

Den militsofficer, der havde kommandoen, forstod, at hans opgave var håbløs, han stod på trappen og så sine folk blive trængt helt ind til bygningen af den glade, syngende og dansende menneskemængde, så kløede han sig lidt i nakken, og pludselig tog han den nærmeststående unge kvinde og svang sig ud i dansen med hende. Et øjeblik efter fulgte hans folk ham, og den nat var der ingen anden vagt udenfor USAs ambassade end titusinder af overstrømmende, glade, festende, syngende og dansende mennesker.

Jeg var nået op ad ulitsa Gorkova, tidligere Tverskaja, som jeg har kendt fra den gang, der udfør hotel Lux fandtes ca. 100 meter asfalteret gadebelægning, det eneste asfalterede i Moskva. Den var nu dobbelt så bred som dengang, vel Europas bredeste hovedgade. Den har fået sin bredde ved, at man simpelthen til den ene side byggede en række nye, moderne huse i gårdene bag de gamle, og da de nye huse var færdige, rev man de gamle foran liggende huse ned. Den anden side af gaden rev man stort set ned, bortset fra Moskvas gamle rådhus, Moskvas sovjet, og rykkede tilbage. Moskvas sovjet blev på ruller flyttet 30—40 meter tilbage og restaureret i sin oprindelige skikkelse.

Det var en kamp at komme igennem den menneskefyldte gade, men jeg havde besluttet, at jeg ville igennem og op at hilse på Pusjkin, på hvis sokkel jeg tidligere havde siddet så mangan mælkevid sommeraften, mens Moskvas ungdom dansede på den dengang endnu træbevoksede A-boulevard til harmonikamusik.

Den gade har altid tiltrukket mig mere end nogen anden gade i nogen by, jeg kender. Den har i den tid, jeg har kendt den, altid haft en ubestemmelig atmosfære af liv, tro og optimisme, men i dag stod den for mig i et nyt skær. Ulitsa Gorkovas menneskehav lyste i dag af en inderlig tilfredshed og ro. Noget frygteligt, noget grusomt, noget storladent både

i uhygge og heroisme var forbi, det var freden, der i dag holdt sit indtog også på ulitsa Gorkova.

Det tog mig hele eftermiddagen at kæmpe mig frem og tilbage gennem gaden, særligt tilbagetoget var svært, så jeg måtte anvende alle mine ikke særligt mange kræfter, for igennem skulle jeg, da jeg havde en aftale om kl. 6 at møde en kammerat ved nedgangen til metrostationen på teaterpladsen. Vi havde aftalt, at vi ville fejre sejrens aften hjemme hos ham privat.

Igennem kom jeg og fandt også min ven, om end med lidt besvær. Vi søgte at trænge os ned i metroen for at komme med toget og kom også ned på den første platform, men blev her presset ind i den opgående strøm, der hastede ind mod centrum og den Røde plads, og vi blev simpelthen ad en anden vej presset op på torvet igen. Der var intet at gøre.

Min ven kløede sig i nakken og stod og spekulerede på, hvordan vi så kunne komme hjem til ham. Under hans overvejelser standsede pludselig højtalermusikken, og der blev annonceret, at nu ville Stalin tale.

Der blev stille på den store plads, der blev stille overalt i Moskva som i en kirke, der blev stille i det udstrakte rige fra Kola halvøen til den indiske grænse, fra den Røde armes støttepunkter i Berlin til Vladivostok, og så talte Stalin med den lidt tørre, saglige, knirkende stemme.

Han oplæste sin sidste dagsbefaling, sejrens og fredens dagsbefaling, han mindedes Sovjetunionens og de allieredes blodige ofre i kampen mod tyranniet, han pegede fremad mod fredens og opbygningens gerning.

Stalin talte kun kort, vel kun en fem, seks minutter. Hans stemme var rolig, saglig, lidenskabsløs, hans ord var jævne og ligetil, som om det havde været en gammel bonde, der i et forsamlingshus tog ordet og af lagde en kort, nøgtern beretning uden sving eller patos, men lyttede man nærmere til, var der også i Stalins ord en understrøm af undertrykt glæde og bevægelse.

Da han sluttede, blev der et øjeblik pause. Alle havde blottet hovedet. Så tonede Sovjethymnen ud over pladsen, ud over Moskva, ud over Sovjetunionen, og alle sang med. Igen en lille pause, så tog dansemusikken igen fat, og nu begyndte festen for alvor.

Med overfyldte sporvogne, med undergrundsbanen fra en anden station og til slut til fods nåede vi endelig min vens hjem. Også her var der gjort i stand til fest. Min ven boede i en af Moskvas nye skyskraberbygninger på 12—14 etager i en toethalvt værelses lejlighed, hvoraf han,

hans kone og deres halvvoxne datter havde det ene værelse og kamret, en anden familie det andet værelse; køkken, WC og korridor var de to familier fælles om.

Han havde levet i Moskva, indtil regeringen officielt evakuerede til Kuibysjev. Han havde passet sit arbejde om dagen og mange gange om natten med, og samtidig havde han sammen med det store skyskraberkompleks øvrige beboere udgjort det uafbrudte vagthold ved luftværnskanonerne på husets flade tag. Der var opstillet luftværnskanoner på alle de huse i Moskva, der overhovedet var i stand til at bære dem.

Min ven fortalte om tyskernes mislykkede forsøg på at bryde igennem Moskvas luftforsvar. Han fortalte om hin minderige 7. november 1941, da tyskerne stod ved Moskvas porte, og hvilket indtryk det gjorde på millionbyens befolkning, at Stalin som sædvanlig lod militærparaden afholde og selv i radioen talte til tropperne og til den kæmpende bys befolkning. Da man hørte Stalins rolige røst fra Kreml, var folk klar over, at Moskva ville blive holdt.

— Kun tre dage under hele krigen har Moskvas befolkning ikke kunnet få deres brødrationer på grund af svigtende forsyninger, sagde min ven med stolthed i stemmen.

Der var i dagens anledning givet mulighed for at købe større rationer end de sædvanlige. Igennem arbejdspladsernes kooperativer havde arbejderne fået en særlig pakke levnedsmidler til festen. Også i min vens hjem havde man sikret sig lidt ekstra.

Vi spiste vor festmiddag og drak vor vodka og kaukasiske vin til, men så så min ven pludselig på uret og sagde:

— Så, kom nu med, det er tid, vi skal op på taget!

Elevatoren var i stykker, så vi måtte gå op ad trapperne de syv, otte etager op til kæmpebygningens flade tag. Tilsyneladende var samtlige ejendommens beboere samlet her, men min ven gjorde mig leende opmærksom på, at det langtfra var tilfældet. Hvis jeg blot havde den ringeste anelse om, hvor mange mennesker der boede i dette kompleks, ville jeg være klar over, at det kun var en forsvindende ringe brøkdel af dem, der samtidig kunne stå på taget.

— Nej, det overvældende flertal er ude i byen for at feste.

Det var blevet køligt, men luften var klar. Fra gader og omliggende pladser lød sang, musik, latter og råb op mod os. Jeg søgte at orientere mig, jeg fandt Moskvaflodens sølvglimtende strime, som den snor sig gen-

nem millionbyen og fortøner sig i kanalen Moskva—Volga, jeg fandt Kremles tårne og kupler og tænkte på, hvilke afgørende, for hele menneskeheden bestemmende beslutninger, der i krigens år var blevet truffet bag disse gamle mure.

Så slog klokken på Kremles tårne ni. Et batteri placeret på en af de gamle fæstningsvolde begyndte at affyre den sidste salut, sejrens og fredens salut. Med regelmæssige mellemrum rungede skuddene fra Kreml.

I samme øjeblik den første salve lød, farvedes himlen over kæmpebyen i alle regnbuens farver. I en ring omkring Moskva havde man i dagens løb opstillet i tusindvis af kæmpemæssige projektører med farvede glas, som i samme sekund, det første skud lød, samlede deres stråler i et fantastisk spil af lys. Det var, som om der over Moskva blev lagt en høj, hvælvet, farvestrålede kuppel af lys og farver, der mødtes over Kreml.

Flere og flere stråler brød igennem, mere og mere fantastisk farverigt og imponerende blev sceneriet, og nu begyndte fyrværkeriet at brændes af. Fra parker og pladser, gårde og tage blev sole og raketter sendt op, guldregn dryssede ned over Moskva, kanonslag lød og blandede sig med saluttene fra Kreml, det var storslået, fantastisk, helt ud over, hvad man kan forestille sig.

Min ven stod med et stille, træt smil om den furede mund. Jeg kendte hans arbejde, hans indsats og hans ansvar under krigen.

Han stod nu træt, smilende og talte salutterne:

— Så, sagde han, pas nu på!

I samme øjeblik den sidste salut døde hen, samlede projektørerne deres stråler flere hundrede meter højere oppe end hidtil, direkte over Kreml.

Pludselig så jeg, at der mange, mange hundrede meter oppe lyste et flammende, kæmpestort rødt flag, der blafrede sagte i den nu sorte majhimmel, belyst af samtlige projektører.

Vi hørte et gisp gå gennem Moskvas millionbefolkning, der stod og betragtede det samme syn som vi. Også jeg stirrede som betaget. Så kastede nye projektører deres stråler sammen på et punkt ovenover det blafrende flammerøde flag, og pludselig kom marskal Stalins billede frem på Moskvas himmel så tydeligt, som om vi havde stået ved siden af det.

Kun nogle få minutter stod det på, så blandede projektørerne på en kommando af, og sort og natmørk lå majhimmelen igen over Moskva.

— Hvordan gik det til? spurgte jeg, da vi sammen gik ned ad trappen.

— Meget naturligt, svarede min ven tørt. Såvel det kæmpemæssige flag som Stalins billede blev båret oppe af en stor tøjret spærreballon, der

hang så højt oppe, at vi ikke kunne se den i mørket. Fra spærreballonen gik der ställiner ned, der bar flaget og billedet.

Vi gik ind. Min ven trak en flaske vin op:

— Det er den sidste, jeg har, og den sidste jeg har mulighed for at få i en overskuelig fremtid, sagde han, mens han fyldte vore glas, men nu drikker vi den:

— For freden, for arbejdet, for menneskene!

XXIV

THOMAS DØSSING OG MARTIN ANDERSEN NEXØ

Som alle andre politisk og kulturelt interesserede havde jeg naturligvis i årenes løb fulgt biblioteksdirektør Thomas Døssings politisk markante skikkelse og virksomhed. Men mærkeligt nok havde jeg aldrig truffet ham personligt. Det skulle først ske i Moskva, hvortil jeg ankom legemligt nedbrudt og åndeligt endnu som en forvirret og fortunlet flygtning, mens han sad der som det kæmpende, frie Danmarks udsending og befuldmægtigede gesandt.

Vi havde dog set hinanden før. Første gang var hos gestapo i Vestre fængsels tyske afdeling, og senere da vi begge kom tilbage til „dansk“ fængsel, havde vi en tid siddet side om side i to celler i Vestres straffefløj, men vi havde ikke haft lejlighed til at veksle et ord, kun et flygtigt nik, når vi gik på gårdtur. Jeg som regel bagest, og foran mig Døssings høje, tynde, lidt duknakkede og ludende skikkelse, hvori der boede en stærk ånd og vilje, som også prægede det karakteristiske, af læsning og tænkning adlede ansigt.

Da jeg første gang gik gennem Moskvas gader for at træffe Døssing på det hotel, hvor han boede med sin familie og samtidig havde sin officielle residens, gik mine tanker naturligt tilbage til Vestre fængsel i december-februar 1942—43, da vi sad i celle ved siden af hinanden, men de gik endnu længere tilbage, til april 1942, da jeg sad i Horserød og benyttede den tvungne lediggang til at skrive nogle stærkt personlige breve til min dengang treårige dreng, måske ud fra den betragtning, at mulighederne for, at han nogensinde personlig skulle lære sin far at kende, ikke var særlig store. Brevene smuglede jeg ud, for at han til sin tid gennem dem

kunne gøre sig en omend svag forestilling, så dog en forestilling om, hvad der havde beskæftiget hans fars tanker i disse afventende år som gidsel.

Jeg huskede tydeligt, at jeg en dag i et af disse, i dag måske nok lidt ejendommelige breve, havde skrevet:

— „det har altid stået klart for mig, og det står i dag efter to års besættelse særlig klart for mig, at alt, hvad der er ægte dansk i ordets bedste forstand, i den forstand, at det er en uadskillelig del af folket, at dette danske kommer folket selv til at bjerge i havn. Man ser det tydeligt netop i disse april dage. Statens biblioteksdirektør Thomas Døssing, der er kendt som en selvstændig og frisindet personlighed med mere eller mindre klart udtrykte socialistiske meninger og synspunkter, har i disse år gang på gang benyttet lejligheden til at vende sig mod hele den forargelige komedie, der spilles med national samling og nationale værdier, samtidig med at de egentlige nationale værdier, folket og dets fremtid, knuges ned af økonomiske byrder lagt på dets skuldre af dem, der råber højst om nationalfølelsen. Nu har den samlede presseklub fra „Social-Demokraten“ til „Nationaltidende“ vendt sig mod ham, og det skal ikke forbavse mig, om Døssing inden længe får lige så god tid til at skrive breve til sine sønner, som jeg har til dig, min dreng.“

Der stod en flaske champagne på frokostbordet, da jeg kom op til Døssing. Fru Døssing vimsede lille og gesvindt rundt, travlt beskæftiget med under de ret primitive forhold at få det hele så festligt som vel muligt. Th. Døssing gik rundt i en lang slåbrok løst hængende om den lange, knoglede skikkelse og smilede lidt sarkastisk ad det hele.

Vi drak en skål for Danmarks og vor egen befrielse, og så begyndte jeg at spørge ud. Tragisk at Thomas Døssing ikke fik tid og lejlighed til at nedskrive sit interessante og begivenhedsrige livs erindringer. Bedre fortæller har jeg aldrig truffet. Hans bidende karakteristisk af forhold og personer gav mig den første klare forståelse af, hvad der var sket i Danmark, i den tid, jeg havde været udelukket fra at følge med. På sin tørre, ironiske måde gav han mig det første holdbare billede af udviklingen derhjemme. Gang på gang afbrød han sin egen beretning med en hjertelig latter, som da han for at illustrere virkningen af Hartvig Frischs studenterforeningstale mod sabotagen, fortalte mig følgende anekdote:

— Et par dage efter talen, der livligt blev diskuteret i alle kredse, kom jeg gående over rådhuspladsen netop ved middagstid. Der traf jeg en anden kendt socialdemokrat, som jeg i årenes løb i embeds medfør har haft meget at gøre med. Jeg standsede op og hilste på ham og spurgte så:

— Hvad står du her og venter på, for jeg havde bemærket, at han stod med øjnene stift rettet mod Dagmarhus.

— Jeg står og venter på, at rådhusuret skal slå 12, for når dette sker venter jeg, at Hartvig Frisch kommer trækkende med en kanon og begynder at beskyde Dagmarhus. Du har jo nok hørt, at han ikke kan lide mørkets gerninger ...!

Døssing gav mig den første sammenhængende fremstilling af den politiske udvikling og frihedsbevægelsen i Danmark, siden jeg, den 29. august, var bleven afskåret fra at følge med. Han forklarede mig om frihedsrådets dannelse, dets sammensætning, arbejde og stigende autoritet, om forhandlingerne med de „gamle“ partier og den sidste udvikling til dannelsen af regeringen Buhl. Respektløs som hans væsen var, karakteriserede han forhold og personer og betroede mig, at han netop havde fået telegram fra Christmas Møller om øjeblikkelig at få Danmarks nye regering anerkendt af sovjetregeringen:

— Jeg har en aftale om at komme op i det russiske udenrigsministerium i eftermiddag for at tale om det. Men Gud ved hvad Molotof vil sige til det?

— Nå, han er en mand med sans for humor, så det går vel nok. Under mine forhandlinger med ham, har han tit bedt om enkeltheder og episoder fra frihedskampen i Danmark, en kamp som russerne har den dybeste sympati og respekt for, og han morede sig altid hjerteligt, når jeg kunne berette en pudsigt episode for ham, som nu dengang under folkestrejken i København, havde vi her fået et rygte, der måske nok noget overdrevet ville vide, at tyskerne havde opstillet kanoner ved hovedbanen med skudfelt ned gennem den urolige Istedgade, og beboerne der pludselig svarede ved at lade en kæmpemæssig transparent rulle sig ud fra den ene side af gaden til den anden, hvorpå der stod:

— Paris og Bryssel kan I tage, men Stalingrad og Istedgade overgiver sig aldrig!

Molotof havde let så tårerne stod ham i øjnene og endelig sagt:

— Ikke blot deres københavneres ukuelige kampvilje synes at være beslægtet med vor, men også deres humor! En sådan streg kunne også vore partisaner have fundet på i en lignende situation. Jeg tror, jeg ville kunne lide Deres københavner, hr. gesandt. Hils dem fra Moskva når De får lejlighed til det!

Døssing var meget skeptisk overfor den kommende politiske udvikling i Danmark. I dag kan det siges, at han var af den opfattelse, at friheds-

bevægelsen i forhandlingerne med de „gamle“ havde strakt sig for vidt, og at de gamle partier derfor nødvendigvis måtte vinde spillet i første omgang. Derimod var han mere end optimistisk overfor udviklingen på længere sigt. Han mente, at det danske folks politiske lærdomme i besættelsesårene havde været så dybtgående, at folket før eller senere ville sætte sin vilje igennem og ændre Danmarks politiske og økonomiske udvikling afgørende i socialistisk retning.

Belæsset med stabler af illegalt materiale, han havde samlet, forlod jeg ham fyldt med glæde over her i Moskva at have truffet den mand, der, til trods for at hans børn og svigerbørn var i tyske koncentrationslejre, ikke et øjeblik havde vaklet, da det frie Danmark kaldte på hans indsats på en af frihedsbevægelsens vanskeligste poster.

I disse ejendommelige opløftende uger i Moskva fordelte jeg nogenlunde min tid mellem at læse, skrive lidt og så besøge Døssing og Martin Andersen Nexø. Jeg vidste endnu inden vor befrielse, at Andersen Nexø var i Moskva. I lejren læste vi af og til „Danziger Vorposten“, der havde specialiseret sig som organ for nazismens Østersø- og baltiske interesser og derfor bragte mange meddelelser fra Sverige. Bl. a. havde bladet ved en bestemt lejlighed raset over, at den „svenske“ kommunistforfatter Nexø havde talt ved et stort møde i Sverige, og senere over, at han nu var „flygtet“ til Moskva. At han havde sin familie med sig i Moskva, erfarede jeg imidlertid først, da jeg selv ankom til byen.

Jeg ser ham endnu, lille, tætbygget, med det stærke karakteristiske ansigt, omkring hvilket det efterhånden tynde, grå hår lå som en glorie, da han kom mig imøde på hotellet, hvor han og hans familie boede. Rask som en yngling sprang han frem, omfavnede mig og lykønskede mig til, at jeg var sluppet levende igennem, mens Johanna stod bag ved ham med et stille, moderligt smil om munden; smilet syntes ved den lejlighed i lige så høj grad at omfatte mig som ham.

Nexø var stridslysten som aldrig tidligere! Min optimisme, eller måske rettere endnu ikke afklarede politiske forståelse af, hvad der egentlig var sket i verden, mens jeg havde været hinsides dødens forhæng, søgte han straks at torpedere. Han havde ganske bestemt ikke opfattelsen af, at der nu var stillet en bred autostrada til fremskridtets disposition, og vi blot kunne køre fremad med hundreder af kilometers fart i timen. Nej! Reaktionen ville, så snart den overhovedet fik mulighed for at samle sig, gå til modangreb, stemme ryggen mod udviklingen og forsøge at bremse folkets fremmarch. Hvor jeg håbede på en bred, flydende, folkelig fremskridts-

linie, regnede han med den mest forbitrede og skærpede klassekamp, verden endnu havde set. Men derfor var han ligefuldt optimist. Han var ikke et øjeblik i tvivl om, hvem der ville sejre i denne kamp.

Vi sad en aften alle fem danske kammerater sammen med familien Nexø og nogle andre venner oppe på hotel Metropol i det store hjørneværelse ud mod Teaterpladsen, som den russiske forfatterforening havde stillet til Nexø's disposition.

Den russiske radio havde lige meddelt, at den københavnske frihedsbevægelsen væbnede styrker den samme dag havde foretaget en opmarch gennem Københavns gader med afsluttende parade for den kommanderende general på fælleden. Radioen havde nævnt, at en af de største afdelinger af de bevæbnede styrker, AMPA, som vi ikke vidste hvad var, havde marcheret under kommando af en søn af den store danske frihedsdigter, Martin Andersen Nexø.

For første gang i alle de år jeg har kendt Andersen Nexø, så jeg hans klare, strålende, ungdommelige øjne sløres. Stille sad han et øjeblik, så sagde han lavmælt, henvendt til Johanna:

— Mor, det var Storm, de mente ...

XXV

AFSKED MED MOSKVA

Døssing havde udstedt os et hjemmestrikket pas, sikkert et af de ejendommeligste dokumenter, nogen dansk repræsentant i udlandet har udstedt til danske statsborgere. Vi havde fået passene viseret i det svenske gesandtskab, men måtte, fordi hjemrejsen stadig trak ud, have det fornyet.

Sagen var nemlig den, at de russiske myndigheder efterhånden bestemte sig til at sende familien Nexø, Døssing, som absolut ville hjem og konferere med regeringen, inden han fortsatte som regulær gesandt, den norske kommanderende general, der var blevet befriet fra tysk fangenskab af russerne, og også efter store besværligheder var havnet i Moskva, samt nogle stykker flere til Stockholm samtidigt og i een maskine.

Derfor trak vor hjemrejse ud. Og selv om jeg havde nok at få tiden til at gå med, se på Moskva, gå i teater, læse det væld af illegalt materiale, Døssing stadigvæk forsynede mig med, pressede jeg dog stadig på for at komme hjem.

Vi længtes efter Danmark, og for mit vedkommende længtes jeg frem for alt efter at få fuld klarhed over, hvordan det stod til med mine nærmeste, min kone og min dreng. Min kone havde jeg ikke set siden maj 1942, da det danske og tyske politi også begyndte at efterstræbe hende. Kun indirekte havde jeg i lejren hørt, at hun stadig var på fri fod. Så sent som den 24. maj 1944 var jeg i forhør hos Gestapo i Danzig angående min kone. Jeg forstod, at de ikke havde hende, men havde rede på mange ting og fortsat eftersøgte hende. De vidste, at min dreng var hos mine søstre i Randers, og Gestapokommisæreren spurgte indtrængende under forhøret, om jeg ikke savnede ham, og om jeg ikke ønskede at have ham hos mig i lejren ...

Jeg ønskede nu klarhed, min stemning var nervøs og oprevet, jeg presede på overalt, hvor det var muligt, mens russerne, der aldrig har travlt, på deres side naturligtvis ræsonnerede, at en uge fra eller til nu ikke mere spillede nogen rolle.

Vi gik også til lægebehandling. Vi var alle blevet undersøgt for tuberkulose. Man havde konstateret uregelmæssigheder ved hjertet hos nogle af os, vi var fyldt med bylder og betændelse, og de russiske læger havde påbegyndt en kur derimod, og det var mit indtryk, at de russere, vi havde med at gøre, egentlig syntes, at der blev gjort for os, hvad der var muligt, hvad de også havde ret i, men vi længtes hjem, hjem ...

Vi fik den bedste mad, der kunne opdrives, vi tog på i vægt, vi følte kræfterne vende tilbage, men vi ville hjem, hjem ...

Endelig fik vi besked om, at vi tidligt om morgenen den 30. maj skulle rejse med en særmaskine til Stockholm sammen med det øvrige store selskab, der skulle henholdsvis til Oslo, Stockholm og København.

Aftenen før gik jeg tidlig i seng og gjorde forsøg på at sove, så jeg var udhvilet til den næste dags strabadser, men jeg havde gjort regning uden vært og havde glemt, at det var russere, der i ordets bogstavelige forstand var vært.

Ved 10—11-tiden om aftenen kom to embedsmænd fra de myndigheder, vi hele tiden havde haft med at gøre, dels for at meddele os, at vi allerede lidt over kl. 4 om morgenen ville blive afhentet af en bil, der ville køre os ud på flyvepladsen sammen med vor bagage, dels for at overlevere os vore „rejserationer“.

Det sidste var det mest interessante. Selv om russerne lige så godt som vi vidste, at vi næste dag ved middagstid ville være i Stockholm, kom de ikke desto mindre slæbende med en kæmpepakke til hver af os. Vi lukkede den

op. Den indeholdt foruden brød, smør, spæk, skinke, pølse, kaviar, kiks, konfekt, cigaretter, kaffe og — så en flaske vodka og en flaske vin.

Vi stirrede forstyrret på dette bjerg af mad og så på hinanden. Hvad skulle vi dog stille op med alt det. Vi forsøgte at overbevise russerne om, at dette her var helt urimeligt, en kop kaffe før vi rejste, og så kunne vi spise middag eller frokost i Stockholm. Men ikke tale om det. Det var vores rejserationer, det var deres pligt at aflevere dem til os, de handlede efter ordre.

Vi skændtes længe venskabeligt om det indtil vor trofaste Moskvaværtinde, der i disse uger havde passet og plejet os som en mor, med hænderne i de kraftige brede hofter smilende så på os og sagde:

— Skal vi ikke løse problemet ved et lille afskedsgilde her i nat, I kan sove, når I kommer hjem!

Det blev et gilde! Fem tidligere koncentrationslejr-fanger, to russiske embedsmænd og en kvinde, der havde mistet sin mand i den store krig, satte sig omkring et stort bord, og så gik det løs. Vor værtinde lavede kaffe, megen kaffe, i det hele taget syntes Moskva dengang at svømme i kaffe, mens jeg fra tidligere besøg kun kendte den fortrinlige russiske te.

Vi spiste kaviar med skeer, vi drak vodka til. Den herligste sammensætning, der findes. Vi spiste skinke, pølser, kiks og brød, vi drak de fem flasker vin, vi vrøvlrede og pludrede på sprog, vi gensidigt ikke forstod, og sådan varede dette ejendommelige improviserede gilde ved, indtil vi hørte bilen give hals nede i gården for at gøre os opmærksom på, at nu var det tid at køre til flyvepladsen.

Vi tog afsked med vor værtinde. Tårerne stod hende i øjnene, da hun til slut omfavnedes hver enkelt af os. Det var ikke svært at læse hendes tanker:

— Ja, kammerater, nu rejser I hjem til jeres kære, der venter jer med længsel, men jeg, der bliver ved at vente . . .

Gennem den endnu mørke og stille by skrumpede vi ud til den store flyveplads langt udenfor byen. Vi vidste, at det var mindst en hel time for tidligt, men vi kendte også russernes vaner. De ønsker altid og i enhver situation at være på den sikre side.

Jeg sad i bilen, der var halvt personvogn, halvt varevogn, og tænkte på opholdet i Moskva, den mærkelige og smerteblandede forventning til fremtiden, der havde præget byen og dens arbejdstravle borgere. Jeg tænkte igen på den rejse, der havde taget sin begyndelse hin 22. Juni 1941, og

nu den 30. maj 1945 var i færd med at gå ind i sin sidste etape: Moskva, Stockholm, København. Jeg tænkte på det Danmark, jeg havde forladt, og undrede mig over, hvordan nu egentlig det Danmark var, som jeg snart skulle se, og så gik vi endelig gennem paskontrollen sammen med det øvrige rejseselskab ind på den store, moderne flyveplads, hvor der holdt en stor, sølvglimtende passagermaskine og ventede på os. Der var travlhed i disse tidlige morgentimer. Maskiner ankom og afgik. Det var tydeligt, at ikke een af hr. Görings bomber havde ramt pladsen.

Vi tog afsked med vore venner fra nattens gilde og gik op i maskinen, som blev ført af mænd i den Røde armes uniformer.

XXVI

MOSKVA—RIGA—STOCKHOLM—KØBENHAVN

Netop som solen langsomt steg op over horisonten i øst, lettede vor maskine fra Moskva flyveplads og satte straks kursen mod vest, mod Riga. Man havde på forhånd sagt os, at det ville blive nødvendigt at gå ned i Riga, fordi antallet af passagerer og den store tunge bagage gjorde, at man ikke kunne indtage den tilstrækkelige mængde benzin til en flyvning direkte Moskva—Stockholm.

For sidste gang kastede vi et blik ud over Moskva, den engang så truede by, der så heroisk havde forsvaret sin og verdens frihed.

Det var et blandet selskab, der sad i maskinen og nu så ud over det hærgede Rusland: Mod nord lå Kalinin, det tidligere Tver. Egnene derop imod var stærkt prægede af krigens voldsomme hærgen, og ind mod de tidligere randstater syntes al beboelse at være udslettet fra jordens overflade, men så man nærmere til, arbejdedes der på markerne, nye bondehuse var ved at skyde op, og traktorerne sang igen deres sang, hvor tidligere kanoner og tanks med deres larvefødder havde trådt alt ned.

Piloten gjorde os opmærksom på, da vi overfløj den tidligere grænse mellem Sovjetunionen og randstaterne. Her var, om muligt, ødelæggelserne endnu større. På lang afstand kunne vi se Riga, som ligger i bunden af den store bugt ud mod Østersøen, et syn jeg tidligere havde set fra flyve-maskine.

Men det havde ændret sig. På lang afstand kunne vi i det strålende solskinsvejr se, at her lå en af krigens hærgede byer. Fra luften kunne vi se,

at store dele af byen simpelthen var udslettede. Jeg mindedes det første hold jøder, der fra randstaterne ankom til Stutthof og deres beretninger om, hvad der var sket med byens mange jøder, og det varede jo endnu lang tid, før de sidste afgørende slag stod om den omstridte by.

Vi landede på en totalt ødelagt flyveplads, der var pløjet op af bomber. De tidligere, ret store og moderne stationsbygninger var nu kun nedbrændte eller forkullede ruiner, der var erstattet med nogle i hast opførte træbarakker. Større fabrikker, der lå i flyvepladsens umiddelbare nærhed, var også skudt i grus eller brændt ned.

Mens maskinen indtog nye forsyninger af benzin og olie, gik vi ud for at strække benene på den bombede flyveplads grønsvær. Jeg gik og talte med den norske general *Ruge*, der fortalte om sin befrielse, og hvordan han på samme måde som vi, i flere uger på sine ben, havde måttet vandre mod øst sammen med andre officerer fra alverdens lande, før de traf myndigheder, der interesserede sig for dem og havde tid til at tage sig af dem. De russiske myndigheder havde så sendt ham til Moskva i flyvemaskine.

Han var stærkt interesseret i, hvilken skæbne der var overgået den tidligere og nuværende norske gesandt Esmarchs søn i København, som havde været i Stutthof sammen med os andre. Generalen var en ven af gesandt-familien. Jeg kunne kun fortælle ham, at den unge gesandtsøn, der var student, til slut var havnet som plejer på revieret, der ikke var blevet evakueret sammen med os, men derudover vidste jeg intet om den unge mands videre skæbne. I Stockholm fik vi imidlertid at vide, at han var kommet dødssyg dertil. Han døde kort efter på et hospital der.

Da maskinen igen lettede, var det med direkte kurs mod Stockholm. Vi passerede Gottlands nordlige spids, og få øjeblikke efter var vi inde over Stockholms skærgård, som jeg så tit tidligere havde beundret.

Og så landede vi på Bromma flyveplads, hvor vi var ventede. Vi havde nu nået vor lange rejses næstsidsste mål . . .

Da vor maskine jo var en diplomatmaskine, og da det danske gesandtskab i Stockholm var repræsenteret på flyvepladsen for at byde os velkommen, slap vi fuldstændig smertefrit gennem pas- og toldkontrol og anden skærsild.

Samtidig med vor maskine landede en dansk rutemaskine på pladsen med det danske flag i stor størrelse malet på siderne og på vingerne. For første gang i lange, lange tider så vi her det danske flag.

Efter store besværligheder lykkedes det os endelig at få en taxa ind til byen.

Også det neutrale Sverige havde sine vanskeligheder, i hvert fald benzinesværligheder ...

Gamle venner og kammerater søgte at gøre det så godt for os som muligt den dag, men jeg tror, de øvrige danske kammerater havde det som jeg, vi gik rundt i en døs, vi blev interviewet af journalister og svarede i vest, når de spurgte i øst. Vi havde feber, vi ville hjem ...

Hen på eftermiddagen havde nogle venner samlet os til middag i den berømte rådhuskælder. De gjorde deres bedste for at skaffe hygge og fest, men vi følte det nærmest, som om vi slet ikke var nærværende.

En tjener kom hen til mig og hviskede, at en dansk dame absolut ville tale med mig. Det var en flygtning, gift med en af dem, der ikke kom hjem ... Hun kendte endnu ikke sin mands skæbne. Hun havde i eftermiddagsaviserne set, at vi var ankommet til Stockholm og håbede, at hendes mand var i vort selskab, eller at vi i det mindste kunne give hende vished.

I det tilsyneladende muntre og oprømte selskab, blev det min pligt at sige hende sandheden, som den var, at hendes mand var død, dræbt af nazisterne. Hulkende som et barn brød hun sammen ved vort festbord. Tilfældige gæster i lokalet så forundret på vort selskab. De forstod ikke meget af, hvad der foregik, men for os var den sidste stemning borte.

Vi ville videre — til København — straks. Døssing havde gennem det danske gesandtskab skaffet billetter til sin egen familie og til os. Nexø ville blive i Stockholm et par dage endnu.

I det gennemgående nattog til København stod Døssing og jeg i en 1. klasses sovevogns korridor og røg os en cigaret, før vi gik til ro. Igennem korridoren kom en dansk provinsredaktør, som jeg kendte af udseende og omtale. Han gav sig straks i snak med Døssing. Jeg hørte Døssing forklare ham, at jeg var med i toget, og snart igen ville indtage mit sæde i Folketinget. Det syntes ikke at interessere ham. Han hilste ikke på mig. Derimod hørte jeg, at han beklagende fortalte Døssing, at nu skulle foruden de nye blade „Morgenbladet“ og „Land og Folk“ også „Information“ udkomme som dagblad.

— Hvad skal det dog til? spurgte han forarget, som om vi ikke havde dagblade nok i forvejen!

Jeg gik ind og lagde mig til ro i min køje med en følelse af, at jeg i mere end een forstand nu nærmede mig Danmark.

Selv om jeg på grund af vort noget letsindigt improviserede gilde natten før ikke havde sovet, var det mig umuligt at sove den nat, mens toget hamrede sin rytmiske skinnesang på vej mod syd, på vej mod Danmark.

Jeg stod meget tidligt op, og først da vi gik om bord på færgen i Malmø, opdagede vi, at det var et flygtningetog, vi havde været med. Der var tusindvis af glade, velklædte, forventningsfulde danske flygtninge med, der opstemt forberedte sig på mødet med det Danmark, de i sin tid som jagede flygtninge i huj og hast måtte forlade.

Vi tog os i vort dårligt siddende tøj, med vore afpillede skeletter, vore skaldklippede hoveder og vore hærgede ansigtstræk ud som fremmede fugle i dette selskab.

Jeg sad ved siden af Døssing i færgens forstavn og så over Sundet ind mod København og Danmark. Han forstod min stemning og søgte at få mig til at tænke på andre ting. Han sad og fortalte om sin barndom i Jylland. Han var født kun et par sogneskel fra mit fødehjem. Han morede sig med at opfriske erindringer om en gammel original, Mads Hjort, som han personlig havde kendt, men som i min barndom var en sagnfigur, der dog som sådan endnu levede på disse egne.

Mads Hjort var „klog mand“. Han klippede aldrig sit hår eller sit skæg. Han gik sommer og vinter i en kappe som de gamle profeter med et stykke reb om livet til at holde den sammen, han havde aldrig haft andet fodtøj på sine fødder end træsko. Han levede af at kurere bulne fingre, skære grise, helbrede indbildte eller virkelige sygdomme, og blev naturligvis gang på gang tiltalt for kvaksalveri. Døssing fortalte:

— En gang stod Mads Hjort for birkedommeren i Silkeborg, som sædvanlig tiltalt for kvaksalveri. Dommeren jog ham først ud af retslokalet, fordi han havde profaneret retten ved at møde op i træsko. Da han havde sat sine træsko udenfor døren og kom ind igen, spurgte han ærbødigt dommeren:

— Må a winn, hr. birkedommer?

Birkedommeren så lidt forvirret på ham og sagde så endelig:

— Ja, naturligvis må De vinde, såfremt De har ret og kan bevise Deres uskyld.

Men Mads Hjort, der havde den lægelige ide, at en hovedbetingelse for helbredet var, at vejr og vind skulle have sin naturlige gang, lagde noget helt andet i ordet „winn“ end den pæne, gamle birkedommer, og da han af birkedommerens svar mente at have fået bekræftet, at han måtte „winn“, lettede han med en mægtig vind trykket i sin mave og sine tarme.

Den sirlige birkedommer blev rasende og smed ham ud og udsatte sagen!

Døssings morskab ved at fortælle den gamle erindring var endnu mere storslået end selve historien.

Nu kunne vi tydelig se København. Udenfor lå mindre enheder af den tyske flåde stuvet sammen under bevogtning af engelske torpedojagere. Jo længere vi kom ind i havnen, jo større blev de med Dannebrog vindende folkemængder, der var mødt op for at modtage deres kære fra Sverige, som nu vendte hjem.

Emigranterne vinkede tilbage med danske og svenske flag i hænderne. Kun vi stod som en enlig klynge for os selv og stirrede og stirrede for om muligt at se den eller dem, vi håbede også ville være på kajen for at modtage os.

Vi så fagforeningsfaner og bevæbnede mænd med det endnu for os ukendte frihedskæmperbind på armen, vi hørte råben og hilsen, til det hele efterhånden flød ud i en tåge for mig.

Jeg lukkede øjnene og tænkte på den oktobermorgen på Langelinie, da mine kammerater og jeg gik om bord på „Wartheland“ med de vajende hagekors i mastetoppene og de skrigende og bandende, revolversvingende Gestapomænd ved vor side.

Da jeg igen åbnede øjnene, så jeg nede på kajen en kvinde, som jeg sidste gang så hin majdag 1942, da hun kom til Horserød for sidste gang for kort og nervøst at hviske til mig, at hun havde sendt vor dreng bort, og at hun, i samme øjeblik hun forlod Horserød, gik under jorden.

Med en kvinde ved min Side, med kammerater, der trykkede mig i hånden, mens fotografere vimsede omkring os, blev det hele igen en tåge for mig. En journalist pressede sig på:

— Blot et eneste ord, Martin Nielsen, husk vi skal udkomme om et øjeblik, blot et eneste ord, hvordan var det ...?

Jeg mener, jeg tog mig sammen til at svare noget i retning af det, jeg ville have sagt:

— Åh, så gå dog ad helved til, mand, og lad mig være i fred!

Hen på eftermiddagen købte jeg journalistens avis. I en artikel med kæmpeoverskrifter og godt spækket med fotografier fra ankomsten læste jeg:

— Folketingsmand Martin Nielsen erklærer, at det var et helved!

XXVII

HJEMME IGEN

Vi blev i København et par dage. Min kone boede hos en familie, hvor hun i perioder også havde boet illegalt. Vor tidligere lejlighed var gået tabt, og en ny havde vi endnu ikke fået.

Jeg søgte at finde mig selv og falde til ro, men det var umuligt, og så længtes jeg efter at se min dreng igen. Han var nu seks år, altså kun to år da jeg blev arresteret. Og jeg længtes efter min mor og mit gamle hjem. Min far blev begravet samtidigt med, at vi blev ført til Tyskland.

Det var ikke let at rejse i disse dage, men vi fandt en udvej. Det var en søndag ved middagstid vi ankom. Vi havde været ventet længe. I havelågen stod en lang seksårig dreng i sit bedste puds og med håret redt i dagens højtidelige anledning og så med store, mørke øjne på en fremmed mand, der altså nu skulle være hans far. Bag drengen stod en gammel, lille, åh så lille kvinde med tyndt farveløst hår skilt i midten, sådan som jeg altid havde husket hende.

To unge journalister havde også ventet og taget opstilling, og nu trængte de sig imellem os. Jeg kunne intet sige, og havde intet at sige. En håndfast søster lagde sig imellem og kom vistnok til at fornærme repræsentanterne for offentligheden og pressefriheden, thi de forsvandt i hvert fald uden at tage afsked.

Vi blev hjemme en god uges tid. Men mor var gammel, træt og syg, hun mere så på mig end talte med mig.

Vi stod sammen ved min fars grav, min mor og jeg. Drengen løb sorgløst legende med sig selv på den store, smukke kirkegårds grusbelagte gange:

— Jeg har kun ventet på, at du skulle komme hjem, min dreng, nu kan jeg trygt lægge mig til hvile ved din fars side, sagde mor, da hun trippende ved min side gik ud af kirkegården.

Vi tog drengen med os, da vi rejste tilbage til København. Han havde forbavsende hurtigt indrettet sig på den kendsgerning, at han nu havde en far igen. Gang på gang iagttog jeg ham i disse dage, når han i stuen, i gården eller på gaden legede sammen med sine jævnaldrende kammerater:

— Nu har jeg også en far, min far er kommet hjem, hørte jeg ham triumferende forkynde overfor sine legekammerater.

Vi fik igen en lejlighed i København og søgte at indrette os — og jeg at tilpasse mig og at glemme. Men arbejdet pressede på, det blev hurtigt nødvendigt for mig at gå ind i Rigsdagen, fordi den kammerat, som der repræsenterede mig, måtte gå ud for at varetage andet presserende politisk arbejde udenfor Rigsdagen.

Men lige før dette skete, fik jeg meddelelsen:

— Mor alvorlig syg.

Og dagen efter:

— Mor er død.

Jeg rejste igen for at overvære begravelsen. Jeg hørte en præst tale om min mor og min far, som om han kendte noget til dem. Jeg fulgte hende som i tåge til graven ved siden af min fars grav. Jeg sagde vistnok også nogle ord til det lille følge af fattigfolk, der var mødt op for at sige farvel til gamle fru Nielsen. Men jeg mindes intet om det.

Jeg rejste omgående tilbage til København. Udslet, bylder, betændelse her og der og en evig hovedpine og søvnløshed plagede mig. Jeg søgte at sætte mig ind i den øjeblikkelige politiske situation og forstod ikke alt for meget af den. Jeg syntes, at alt flød ud, og jeg kunne ikke finde grænserne for, hvad der var hvad, og hvem, der var hvem.

Men jeg gav efter for den politiske nødvendighed og meddelte Rigsdagen, at jeg igen ønskede at indtage den plads, man enstemmigt i 1941 havde berøvet mig.

Jeg gik ind i den kendte sal på Christiansborg. Jeg satte mig på den nederste plads og så på de kendte og ukendte ansigter. Rigsdagen havde jo i 1943 i nogen grad skiftet ansigter. Enkelte kom og hilste, nogle lidt forlegent, de fleste slet ikke. Nogle dog med et velment håndtryk, der fortalte, at de mente deres velkomst ærligt, andre formelt og hurtigt, så var det overstået.

Et par dage efter at jeg havde indtaget min plads, vendte en anden rigsdagsmand tilbage og indtog sin. Også han havde været arresteret af tyskerne. Fra Shellhusets brændende bygning var han sprunget for livet og havde reddet det. Nu havde han overvundet de værste følger af sit spring, selv om det var synligt for enhver, at han endnu var mærket af følgerne af det, han dengang havde været ude for.

Da formanden åbnede mødet, ringede han særlig stærkt med sølvklokken, rømmede sig og rejste sig med et stykke papir i hånden. Det var tydeligt, at der var noget særligt på færde:

— Vi har i dag den glæde at kunne hilse velkommen til Rigsdagen og dens arbejde et medlem ...

Alle rejste sig og stod ret under den smukke og varmfølte tale for det tilbagevendte medlem.

Jeg stod under talen og tænkte på noget helt andet. Det synes i det hele taget at være blevet en vane hos mig at tænke på noget helt andet, end det der netop foregik. Jeg stod i hvert fald og tænkte på, at jeg en af de første dage efter min hjemkomst havde sagt noget til et blad i retning af, at det naturligvis var svært for mig at vurdere alt det, der var sket i Danmark og med det danske folk i disse år, men at jeg somme-tider, når jeg så folkets begejstring og dets tro på en ny fremtid, havde en følelse af, at det danske folk i disse år var blevet genfødt.

Sammen med mine rigsdagskolleger satte jeg mig ned, da formandens smukke tale var tilende, således som det sig hør og bør.

Men efter talen var jeg ikke i tvivl om, at jeg virkelig var kommet hjem til det Danmark, jeg kendte. Rigsdagen var i det mindste ikke blevet genfødt. Den var den gamle, som jeg kendte så godt. Der var ikke mere nogen tvivl om, at bag de første ugers, for mig flimrende og udflydende uvirkelighed, fandtes en endog meget håndfast realitet, der ikke havde ændret sig, siden jeg sidst gjorde bekendtskab med den.

Og konstateringen af dette gjorde mig egentlig mere rolig.

Jeg begyndte så småt ikke blot at kunne se, men også at forstå virkeligheden.

Og deri er der altid noget betryggende.

XXVIII

DER LEGER EN SOLGYLDEN DRENG

Der leger en solgylden dreng i en lille grusbelagt gård udenfor mit åbentstående vindue. Længe har jeg siddet og betragtet ham, uden at han har bemærket eller interesseret sig for mig.

Der er ingen verden udenfor ham, og han er en verden for sig. Legen optager ham helt og fuldt. Hans tynde smidige drengeskrop, hvis eneste

beklædning er et par små, korte badebukser, lyser af et solgyldent skær, der yderligere forstærkes af eftermiddagens synkende sommersol. Hans faste krop og spillende muskler bøjer sig sammen og retter sig igen ud under anstrengelserne for at grave det påbegyndte hul i grusbunken så dybt som muligt.

Han taler hele tiden med sig selv og af og til ler han højt, for igen med fornyet energi at kaste sig over det arbejde, der for ham er leg, og den leg, der for ham er arbejde.

Mine tanker har forlængst forladt den bog, der ligger foran mig på bordet. Mit blik følger den solgyldne drengs barnlige og fredfyldte leg, men da jeg blev ved med at se på ham, var det, som om jeg i den solflimrende grusbelagte gård efterhånden så andre drenge, flere drenge, mange, mange drenge, der alle lignede den legende, solgyldne dreng udenfor mit vindue.

De havde alle som han mørkt hår, store mørke øjne, de havde alle som han en mørkgylden lød, og de stod også på en grusbelagt plads.

Men så holdt ligheden også op. Det mørke hår var klippet tæt ned til hovedbunden med maskine, så det nærmest kun tegnede en mørk skygge omkring magre, indfaldne og hærgede dødningsansigter, hvori sad et par store, mørke øjne, der aldrig havde smilet, men derimod set alt og forstået alt.

De stod opstillet på række og geled. De mindste, som kun var 6—7 år, i forreste række, de lidt større i den næste, indtil de største stod allerbagest i den tiende række. På det lasede og pjaltede og snavsede, med Papirgarn og ståltråd sammenflikkede, alt for store tøj, der hang omkring deres pilmagre skelet af en drengeskrop, lyste på brystet og ryggen en skrigende gul sekstakket stjerne — jødestjernen.

Jeg hørte et kommandoråb ude i gården. Det gav et sæt i mig. Også drengene for sammen og rettede sig op og ind i snorlige rækker, og så stod de stille som dødnings. Kun de store mørke øjne, der aldrig havde smilet fortalte, at der endnu var liv bag drengenes dødningsmasker.

Jeg hørte en Stemme skrike:

— Nu laver vi hurtigløb, og senere ser vi, hvem der er dygtigst til at springe. De dygtigste er de stærkeste, og de stærkeste bliver sendt på arbejde. De der kommer sidst, — nåja, I ved jo besked — de farer til Jerusalem.

Jeg så dem igen den sommerdag løbe i gården udenfor mit vindue,

jeg så dem skubbe, slås, tørne mod hinanden, og jeg så dem springe over pakkasser og tov, jeg så endeløse rækker af drenge med mørkt hår, mørke øjne og med en mørkgylden lød springe, springe for livet, fordi de havde lidt for meget blod i årerne af den slags, som også den solgyldne dreng, der leger i en grusbeltet gård udenfor mit vindue, har et par dråber af i sine årer.

Hullet i sandbunken var blevet dybere, mens jeg havde siddet og drømt. Når han lå på maven, kunne han nu lige nå bunden, men han fortsatte ufortrødent, alt mens han stadig småsnakkede med sig selv og indimellem lo sin glade, friske barnelatter, der ikke kendte til frygt.

Det solflimrende strandgrus slørede igen mit blik, og jeg stod nu med nøgne, betændte fødder i retstilling på et beskidt, tjæret barakgulv sammen med mange andre. I lang tid havde vi ikke turdet røre os, næppe nok trække vejret.

Så hørte jeg Höllzer skrike på sin omtrent uforståelige Wienerdialekt:

— Jeg er ikke noget ondt menneske — jeg er ikke nogen ond mand!

— Det var han heller ikke, hørte jeg min unge polakven, Herbert sige:

— Du må forstå, Martin, han er et produkt af et system, andre har opbygget og indfanget ham i . . .

Jeg stirrede fortsat ud i den solflimrende gård og på den legende, solgyldne dreng, og mine tanker svingede mellem drøm og virkelighed indtil jeg stod afmagret, dødtræt, skiden, luset og syg i et overfyldt militært værksted i en koncentrationslejr. Langs værkstedsbænkene stod eller hang fanger ved deres arbejde endnu mere trætte, endnu mere afrakkede og syge end jeg. Fra vinduerne kunne vi se såvel gaskammeret som krematoriet i funktion. En bombe med cyklon-gas var for et øjeblik siden fra åbningen i kammerets tag blevet kastet ned til 60—70 kvinder og børn, der lige var jaget ind i det hermetisk tillukkede rum. På jernbanesporret udenfor værkstedet var en flok udmarvede fanger i færd med at skubbe gasvognen, en som gaskammer indrettet jernbanevogn, op til krematoriet. Den arbejdede efter samme princip som Hindhedes beton-kanoner: Arbejdet skete under kørslen for at spare tid. Krematoriets skorsten flammede, og gik vi udenfor kunne vi til den anden side over mod skoven se ilden fra det åbne ligbål, hvorpå der hveranden dag blev brændt mellem 600 og 800 kvinder og børn.

Oppe i et af værkstedets hjørner, skjult bag en geværreol, stod en

klynge fanger i vild diskussion. Det var russerne og polakkerne, der som saa tit før skændtes. De havde stillet vagtposter op for ikke at blive overrumplet af SS og var nu igen i færd med at afgøre, hvad der skulle ske med tyskerne efter nederlaget. Et par af den intellektuelle polske gruppes mest fremtrædende nationalistiske ledere førte an i diskussionen. De var ikke i tvivl. Som tyskerne havde behandlet dem og deres folk skulle de selv behandles efter nederlaget. Øje for øje, tand for tand! Ingen skulle undgå sin skæbne. *Hævnen hører os til!*

Jeg blandede mig med den diskuterende gruppe. Russerne opponerede mod polakkernes tankegang. En major i det russiske tankvåben, kommunist og professionel soldat, som havde set tyskernes rædselsgerning under deres indrykning i Sovjetunionen, som senere havde set hundredtusinder af sine kammerater dø sultedøden i krigsfangelejrene, som selv gennem måneder havde været underkastet gestapos tortur, som for blot et par måneder siden igen havde været sultedøden nær, afsluttede på russernes vegne diskussionen med på vort udenfor lejren uforståelige sprog at sige:

— *Nej, kammerater! Vi skal ikke opføre os mod tyskerne, som de har opført sig mod os, men de skal have hovedet rensat!*

Billedet ude i den solflimrende gård skiftede igen for mine øjne. Jeg lå i en celle en nat på Vestre fængsel. Intet er så dødsens stille som et stort fængsel ved nattetid. Kun med regelmæssige mellemrum går nattevagten sin faste runde. Her og der lukker han klappen for celledørens øje op, tænder udefra lyset i cellen, for et øjeblik efter med et smeld, der i nattens uhyggelige stilhed lyder som et pistolskud, at lade klappen falde tilbage igen. Alt i orden.

Jeg lå i køjen og tænkte. Nattevagten havde lige gået sin runde. Der var igen stilhed i det store fængsel.

Jeg lå og tænkte på en kvinde, der for kort tid siden var gået under jorden, jaget af de fremmede og deres danske hjælpere, jeg tænkte også på en lille dreng, der nu var helt alene blandt fremmede.

Jeg lå også og tænkte på et brev, jeg trods dobbelt isolation for nogen tid siden havde smuglet ud til den jagede kvinde, og hvori jeg havde skrevet, at hvad der end kunne hænde os, så ville drengen dog blive tilbage og til sin tid være med til at fortsætte og fuldføre det, vi måske blev lovlig forhindret i.

Min opmærksomhed vækkedes ved, at en nøgle sagte, og ikke som sædvanlig med et smeld, blev listet ind i celledørens lås.

Forbavset rejste jeg mig overende i køjen og stirrede mod døren, der forsigtigt gik op.

En hånd, der tilhørte en fængselsbetjent fra en anden af fængslets mange afdelinger, søgte min og lukkede sig fast om den. Uden et ord trak den natlige gæst sig tilbage og lukkede forsigtigt døren efter sig. Jeg var igen alene, men med en lille hårdtrullet papirkugle, omvundet med hvid sytråd fast knuget i min hånd.

Såsnart det lysnede foldede jeg brevet ud og læste:

— og hvad vor dreng angår, har jeg kun eet ønske, at han må blive *et godt menneske* — —.

Den solgyldne dreng i gården udenfor mit vindue havde fortsat sin leg. Han havde ikke bemærket eller interesseret sig for mig. Der var ingen verden udenfor ham, og han var selv en verden for sig.

Men — millioner af solgyldne drenge som han slap ikke igennem, millioner som han lever endnu i dag i ruinerne, og de huller, de graver, er ikke et led i deres leg. Som rotter graver de sig ned i deres søgen efter mad eller noget, som kan omsættes for mad.

Men også millioner af solgyldne børn leger endnu sorgløst som han derude i den solfimrende, grusbelagte gård.

Bliver de gode mennesker?

— Jeg er ikke nogen ond mand, sagde Höllzer. Nej! Men forholdene gjorde ham til en ond mand.

Vil man ændre menneskene, må man ændre menneskenes vækstbetingelser. Vil man gøre menneskene bedre, må man gøre de forhold, hvorunder de lever, bedre. Men også dette er menneskene i stand til.

Dette er disse års både alvorstunge og optimistiske lære til alle, der forstår. Det er den lære, vi, der dennegang slap igennem omend med ydre og indre forbrændinger, bragte med os tilbage fra den store rejse hinsides godt og ondt.

Undervejs mod Livet

Folketingsmand Martin Nielsen, hvis „Rapport fra Stutthof“ udgør et af Krigsaarenes mest gribende Dokumenter, fortæller i sin nye Bog, hvorledes den Gruppe danske og norske Stutthof-Fanger, hvortil han hørte, efter en møjsommelig og farefuld Færd ender i en russisk Opsamlingslejr. Han skildrer videre, hvorledes et Forhandlingsudvalg rejser videre til Moskva, og hvordan Hjemfærden til Danmark med Fly over Riga og Stockholm, bl. a. i Selskab med Th. Døssing, formede sig.

Læseren faar et levende og umiddelbart Indtryk af det Virvar og de Farer, der prægede Fangernes Tilværelse i den første Tid efter Befrielsen i et Omraade, der lige var rømmet af de slagne Tyskere, og hvorigennem der gik en ustandselig Strøm af Forstærkninger og Materiel fra Rusland mod Berlin. Forfatteren har et Væld af Oplevelser at berette, lyse og mørke, og ingen Læser lades uberørt.

GYLDENDAL